

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра
Довженка

Навчально-науковий інститут філології та історії

Кафедра історії, правознавства та методики навчання

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

**ПОЛІТИКА РУСИФІКАЦІЇ В УКРАЇНІ В 1960Х- 1980-Х РОКАХ ТА
ДИДАКТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В ШКІЛЬНОМУ
КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Виконала:

Завгородня Антоніна Олександрівна
спеціальність: 014 Середня освіта (Історія)
освітня програма: Середня освіта (Історія)

Науковий керівник:

кандидат історичних наук,
старший викладач
В. М. Крижанівський

Допущено до захисту:

«___» _____ 2023 р.

Завідувач кафедри

_____ А. П. Гриценко

Дата захисту: «___» _____ 2023 р.

Оцінка _____

Підписи членів ЕК:

Глухів 2023 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ПОЛІТИКА ЛІНГВОЦИДУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В 1960-Х – 1980-Х РОКАХ ТА РЕАКЦІЯ НА НЕЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ.....	8
1.1. Політика русифікації та обмеження використання української мови в громадському, політичному та культурному житті	8
1.2. Політика русифікації та літературна, перекладацька діяльність в УРСР	13
1.3. Політика русифікації та ставлення до неї дисидентів, письменників	18
РОЗДІЛ 2 ПОЛІТИКА РУСИФІКАЦІЇ В СФЕРІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ В УРСР В 1960-Х - 1980-Х РР.	26
2.1 Політика русифікації та історична наука УРСР	26
2.2. Політика русифікації в сфері освіти в 1950-х - 1980-х рр.....	32
РОЗДІЛ 3 ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ІТ-ТЕХНОЛОГІЙ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ ПОЛІТИКА РУСИФІКАЦІЇ В УКРАЇНІ В 1960Х- 1980-Х РОКАХ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.....	47
3.1. Методика використання ІТ-технологій у процесі вивчення теми в шкільному курсі історії України	47
3.2 Аналіз авторської розробки плану-конспекту уроку з історії України у 10 класі.....	56
ВИСНОВКИ	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	69
ДОДАТКИ	74

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасні умови вимагають переоцінки деяких аспектів розвитку української мови. У центрі уваги – вибір надійних орієнтирів. Використання досвіду науковців минулих епох є цілком обґрунтованим, оскільки їхні дослідження є цінними. Підхід до вивчення історії мови на основі їхніх робіт вимагає глибокого розгляду та креативного підходу.

Політика русифікації в Україні в 1960-х-1980-х роках зумовлена кількома факторами. По-перше, питання мовної політики в Україні є одним із найгостріших і найактуальніших у сучасному українському суспільстві. Це питання є предметом постійних дискусій і суперечок, як у науковому, так і в суспільному дискурсах.

По-друге, дослідження політики русифікації в Україні в 1960-х-1980-х роках є недостатньо вивченим. Існує велика кількість досліджень, присвячених загальній темі русифікації в Радянському Союзі, однак більшість із них не досліджують український контекст.

По-третє, результати дослідження політики русифікації в Україні в 1960-х-1980-х роках можуть мати практичне значення для вирішення актуальних проблем, пов'язаних із мовною політикою в сучасній Україні.

Політика русифікації в Україні в 1960-х-1980-х роках була спрямована на придушення української мови та культури та на поширення російської мови в усіх сферах суспільного життя. Ця політика мала значний вплив на українське суспільство, зокрема на мовну ситуацію в Україні.

У сучасній Україні питання мовної політики є одним із найгостріших і найактуальніших. Це питання є предметом постійних дискусій і суперечок, як у науковому, так і в суспільному дискурсах.

Дослідження політики русифікації в Україні в 1960-х-1980-х роках є недостатньо вивченим. Існує велика кількість досліджень, присвячених загальній темі русифікації в Радянському Союзі, однак більшість із них не досліджують український контекст.

Об'єктом наукової роботи виступає політика русифікації в Україні в 1960-х – 1980-х рр., дидактичне забезпечення теми в шкільному курсі історії України

Предметом дослідження є особливості та динаміка реалізації політики русифікації в Україні в 1960-х – 1980-х роках, інформаційна компетентність учнів ЗЗСО, яка формується при роботі з історичними джерелами при вивченні проблеми політики русифікації України в 1960-х – 1980-х роках.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі історіографічної традиції та джерельної бази проаналізувати особливості та динаміку реалізації політики русифікації в Україні у 1960-х – 1980-х роках в освітній та наукових сферах; охарактеризувати інформаційну компетенцію учнів ЗЗСО, яка формується при роботі з історичними джерелами при вивченні проблеми русифікації України в 1960-х – 1980-х роках.

Відповідно до мети сформульовано такі **завдання**:

1. Охарактеризувати політику русифікації та обмеження використання української мови в громадському, політичному та культурному житті УРСР в 1960-х – 1980-х роках.

2. Проаналізувати ставлення українських письменників та дисидентів до політики зросійщення України.

3. Охарактеризувати прояви політики зросійщення в історичній науці УСРСР в 1960-х – 1980-х роках.

4. Проаналізувати зміст політики русифікації в освітній сфері УРСР в 1960-х – 1980-х рр.

5. Окреслити методи використання ІТ-технологій у процесі вивчення теми в шкільному курсі історії України.

6. Проаналізувати авторську розробку плану-конспекту уроку з історії України для 11 класу із використанням історичних джерел.

Хронологічні межі дослідження обумовлені його завданнями і охоплюють період з 1960-х – 1980-х рр. Нижня межа дослідження окреслюється 1960-ми рр., оскільки саме в цей період розгортається системна

полика русифікації України в освітній та наукових сферах. Доречно відмітити, що впродовж 1938 – 1958 рр. зберігався своєрідний паритет між українською та російською мовами. Верхня межа дослідження визначена 1980-ми рр. коли політика русифікації в Україні реалізовувалася системно. Послаблення політики лінгвоциду української мови спостерігається лише на фоні політичної кризи в СРСР на межі 1980 – 1990 роках. Для повнішого розкриття проблеми в окремих випадках виходимо за вище окреслені хронологічні межі.

Географічні межі дослідження охоплюють територію УРСР на 1960-ті – 1980-ті рр.

Методи дослідження. За гносеологічну основу дослідження було взято загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція) та спеціально-історичні (історико-генетичний, проблемно-хронологічний) методи, що сприяли цілісному комплексному аналізу процесу русифікації УРСР в 1960 – 1980-х роках. Так, історико-генетичний метод дозволив розкрити процес розгортання політики лінгвоциду української мови в Добу застою. Проблемно-хронологічний метод дозволив сформувати структуру роботи, скомпонувати зміст розділів та підрозділів, визначити ключові елементи дослідження. Методологічну основу дослідження складають принципи історизму, об'єктивності та всебічності.

Історіографічна база дослідження. На початок 2020-х років склалася представницька історіографія вивчення проблеми русифікації України в 1960-х – 1980-х роках. Так, проблему лінгвоциду української мови та політику русифікації в освітній, науковій, культурній сферах досліджували Л. Масенко, М. Ярмоленко, Я. Калакура, В. Лизанчук та ін. [18, 24, 26, 50]. Серед цих робіт доцільно виокремити напрацювання соціолінгвіста Л. Масенко, яка проаналізувала вплив державної політики русифікації в 1950-х – 1960-х роках на виникнення явища мовного білінгвізму та звуження використання української мови в громадському та науковому житті.

Джерельна база дослідження представлена такими групами джерел: 1) нормативно-правова база УРСР та СРСР політики русифікації (постанова ЦК КПРС від 31 серпня 1978 р. «Про дальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках», «Постанова ЦКП (б) України і Ради Міністрів Української РСР від 10 червня 1983 р.); 2) Праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікації?» (1965; 1968) в якій вперше системно розкрито зміст системної політики русифікації в УРСР, яка ставила під сумнів положення національної політики більшовиків, які були задекларовані на початку 1920-х рр.; 3) Спогади, щоденники українських дисидентів, письменників, які осмислювали зміст та негативні прояви політики лінвоциду української мови в 1960- х -1980-х рр.

Основні терміни, що використовувались в дослідницькій роботі:

Асиміляція – процес інтеграції однієї нації в іншу.

Денаціоналізація – це процес нівелювання національних особливостей певного народу.

Деукраїнізація – процес витіснення української мови, культури та звичаїв російськими.

Дидактика – це наука про навчання та виховання.

Дидактичні засоби – матеріали та обладнання, які використовуються у навчальному процесі.

Змішана школа – школа, в якій навчання ведеться двома мовами (українською та російською).

Навчальний процес – діяльність, спрямована на формування знань, умінь та навичок учнів.

Право вибору мовою навчання – право батьків вибрати мову навчання для своїх дітей.

Російськомовні школи – школи, в яких навчання ведеться виключно російською мовою.

Русифікація – процес примусового або добровільного поширення російської мови, культури та звичаїв серед інших народів.

Хрущовська відлига – період у радянській історії, який характеризувався певною лібералізацією суспільного життя.

ЗЗСО (школа) – заклад загальної середньої освіти, який здійснює освітню діяльність.

Апробація результатів дослідження:

1. Публікація статті «Інтернаціоналізм чи Русифікація» у збірнику наукових праць студентів «Студентські історичні студії. Випуск 9» на базі Глухівського НПУ імені О. Довженка [38]

Структура роботи чітко підпорядкована меті й завданням. Вона складається зі змісту, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Загальний обсяг роботи - 83 сторінок.

РОЗДІЛ 1 ПОЛІТИКА ЛІНГВОЦИДУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В 1960-Х – 1980-Х РОКАХ ТА РЕАКЦІЯ НА НЕЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

1.1. Політика русифікації та обмеження використання української мови в громадському, політичному та культурному житті

У 1960-х роках з московського керівництва надходила директива про поширення нової ідеї, згідно з якою російська мова в СРСР виступає не лише як інструмент міжнаціонального спілкування, а й як рідна мова для неросійських народів СРСР. Спершу це погляд поширюється серед лінгвістичних та публіцистичних робіт, а у 1961 році Микита Хрущов формалізує цю позицію, включивши її до своєї промови на XXII з'їзді КПРС. Він зазначив, що зростає інтерес неросійських народів до вивчення російської мови, яка стає їхньою другою рідною мовою, сприяючи культурній взаємодії між різними націями СРСР та участі в глобальній культурі. Активне вивчення української мови, що має місце, сприяє розвитку міжнаціонального співтовариства [26, с. 19-20].

У початку 60-х років в рамках Академії наук СРСР була організована Наукова рада, яка займалася проблемою «Закономірності розвитку національних мов у контексті соціалістичних держав». Однак акцент наукових досліджень стосувався головним чином російської мови. У 60-х роках в російському мовознавстві почали активно досліджувати зміни, що сталися з російською мовою після 1917 року, а також некодифіковані форми мови, такі як жаргони, аргі та просторіччя. [18, с. 20].

На основі глибокого соціолінгвістичного дослідження у 1968 році була опублікована чотиритомна праця «Російська мова і радянське суспільство», яка визначилася як ключова для розвитку Московської школи функціональної соціолінгвістики. У УРСР вивчення соціолінгвістичних питань було орієнтоване на підсилення ролі російської мови та зменшення впливу місцевих національних мов. Цільова орієнтація Наукової ради

«Закономірності розвитку національних мов у контексті соціалістичних націй» чітко відображалася в її програмі, яка була опублікована у журналі «Питання мовознавства» у 1962 році. Згідно з програмою, основна мета полягала в розробці теоретичної бази для активної русифікації деяких республік. Незважаючи на заявлену «повну рівноправність усіх народів і мов у СРСР», програма чітко вказувала на існуючі нерівності. Зазначалося, що деякі мови мають більше прав, ніж інші, оскільки обсяг їхнього використання відрізняється. Так, до групи перспективних мов були віднесені «велика російська мова», а також мови вірменів, грузинів, латишів, литовців та естонців. Інші мови були визнані менш перспективними [18, с. 20-21].

Тож, мови України, Білорусі, Азербайджану та республік Середньої Азії були виключені з числа перспективних. Деякі пункти програми вказували на намір інтеграції «близькоспоріднених мов» у «велику російську» мову. Наприклад, одне запитання з анкети від союзної Академії, яку пропонували розповсюдити серед мовознавців, педагогів та інтелігенції, було сформульоване так: «Які можливості об'єднання літературних мов?». Водночас, одним з пріоритетних завдань було вивчення розвитку української мови в історичних містах українських та білоруських регіонів у умовах спільного мовного середовища. Також планувалося аналізувати освітні процеси у мовах народів колишнього Радянського Союзу, зокрема використання російської лексики та специфіку її використання [18, с. 20].

Проте в Україні мовознавчий істеблішмент уперто поспішав виконувати партійні настанови. Директор Інституту мовознавства АН УРСР І.К. Білодід уже 1962 р. публікує роботу «Російська мова - мова міжнаціонального спілкування народів СРСР», сповнена фальшивих тез про «різноманітну допомогу російської мови в розвитку літературних мов соціалістичних націй» про «ще більш значну роль російської мови в даний час - у період розгорнутого будівництва комунізму, який характеризується подальшим зближенням соціалістичних націй на їхньому шляху до

досягнення повної єдності», про російську мову як «загальну мову міжнаціонального спілкування народів СРСР, їхню другу рідну мову» тощо.

Подібно, як «творчу допомогу російській мови», трактує І.-К. Білодід і внутрішньомовні процеси - масове проникнення в українську мову, поширення калік з російської мови, запозичення іншомовної термінології лише за посередництвом російської мови. Ця частина роботи, присвячена аналізу конкретного мовного матеріалу, також може бути взірцем радянських «новоязівських» фальсифікацій. Наприклад, таке згубне для словотворчої активності мови явище, як копіювання словотворчих моделей іншої мови в українській мові одночасно створюються нові слова, словосполучення та фразеологізми, наприклад: примісячення, прилунитися - примісячитися, приводнитися - приводнитися, підприємство - підприємство, залізопрокатний – залізопрокатний та ін. [18, с. 22].

Дещо обережніше науковець трактує факти мовних змін, що відбуваються у західноукраїнських областях. «Нагляд показують, - пише він, - що деякі слова в мові населення цих областей, відомі раніше з інших мов і які тепер замінюються словами з рідної мови, засвоюються спочатку в їхньому російському озвучуванні, а потім і в українському, наприклад: майданчик, нормувальник, вантажник, відпустка, клепка, станки, ліспромгосп, баня тощо», як видно, підміна зрозуміти тут здійснюється через завуальоване протиставлення колишніх запозичень (ідеться, безперечно, про полонізми) новим російським, які інтерпретуються як «рідномовні». Показовими є й спроби Білодіда довести канонічну в радянському мовознавстві тезу про «взаємодію» національних мов із російською, яка вживалася з тією ж пропагандистською метою сховати реальність потужного одностороннього впливу російської мови. Ілюстрації «взаємних» українсько-російських впливів у праці І. К. Білодіда обмежується коротким переліком запозичення в російську мову таких українських лексем: вареники, бублики, черевички, хутір, борщ, буряк, кожух, січка, покрішка, тисячниця, хата-лабораторія, п'ятисотенниця, дівчина, хлоп. [18, с. 22-23].

На початку 1970-х. московське компартійне керівництво вирішило, що процеси етномовної фіксації, принаймні в УРСР і СРСР, досягли тієї межі, коли «друга рідна мова» фактично перейняла всі функції домашніх мов - української та білоруської, тому процес «стирання національних відмінностей» у цих республіках можна вважати завершеним [18, с. 22-23].

У доповіді XXIV з'їзду КПРС, який відбувся 30 березня 1971 року, Леонід Брежнєв висловив думку про формування нової історичної спільноти - радянського народу. Ця концепція була більш детально розглянута та розвинута в його доповіді, яка була присвячена 50-річчю СРСР і представлена 21 грудня 1972 року [25].

Епоху Володимира Щербицького з 1972 по 1988 рік історики охарактеризували як «час активного пригнічення всього, що мало хоч якусь згадку про українську ідентичність». Антиукраїнська мовно-культурна стратегія проникла у всі аспекти життя, і вона посилювалася терористичними заходами, спрямованими проти інтелектуальної опозиції. У першій половині 1972 року радянські спеціальні служби провели масові репресії, арештовуючи численних активістів, які відігравали ключову роль у Руху опору у 1960-х роках [25].

Під час адміністрації В. Щербицького (1972-1988 рр.) «гармонія» у російсько-українській двомовності в партійній сфері досягла певного етапу. В. Щербицький продовжив включати російську мову до офіційних комунікацій, користуючись при цьому підходами московської партійної новомови з попередніх років. Тим не менш, В. Щербицький адаптував погляди М. Хрущова про російську як «практично іншу рідну мову» для народів СРСР, які вивчають її добровільно. В. Щербицький акцентував на тому, що російська мова, як за його думкою, є рідною для українців, хоча конкретні деталі цього ствердження не уточнювались. У своїх виступах він зазначав, що російська мова має важливе значення в культурному контексті і стала засобом спілкування між різними національностями СРСР. 1970-ті рр. історики визначають як «період безжального викорінення всього, що містило

хоча б найменший натяк на українську самобутність». Антиукраїнська мовно-культурна політика у всіх сферах суспільного життя поєднувалася з терором, розв'язаним проти опозиційного режиму інтелігенції. У цей час було стероризовано всіх учасників руху опору 1960-х.

На початку 1972-р. радянські спецслужби провели масові політичні арешти, ув'язнивши багатьох його діячів. Але й після цього після цього режиму не вдалося повністю придушити національно-визвольну боротьбу. У другій половині 1970-х. правозахисники утворили Українську Гельсінську групу, члени якої – Євген Сверстюк, Микола Руденко, Олексій Тихий, Олесь Бердник, Володимир Романюк та інші передавали на Захід інформацію про порушення прав людини в СРСР заявами, петиціями, зверненнями, розповсюджували у самвидаві публіцистичні твори [18, с. 24].

В Академії наук активізували розробку програм на тему «Роль російської мови у міжнаціональному спілкуванні». Як в центральній, так і в союзних республіках з'являлося багато досліджень, що ставили за мету розгляд російської мови як ключового інструменту для об'єднання різних народів СРСР. І. К. Білодід обґрунтував характеристичні мовні риси цієї спільноти, які лягали у «Згідно з керівною партійною вказівкою про створення нової історичної спільноти - радянського народу - директора Інституту національних республік» ; (К., 1984) та інші. «Функціонування російської мови у близькоспорідненому мовному оточенні» (К., 1981), «Культура російської мови міжнаціональне спілкування народів СРСР» (К., 1976), «Російська мова - джерело збагачення мов народів СРСР» (К., 1978), (К., 1972), його ж «Мова та ідеологічна боротьба» (К., 1974), його ж «Всяк сущий у ній мова...» (К., 1981), «Російська мова - мовою виходять такі роботи: «Ленінська теорія національно-мовного будівництва в соціалістичному суспільстві» І. Білодіда. [18, с. 25-26].

Скорочуючи зовнішні сфери вживання української мови, партійне керівництво посилило пильність і на внутрішньому «мовному фронті». Війна Комуністичної партії СРСР з українською мовою у 1970-х рр. за

безоглядністю та брутальністю застосовуваних методів наблизилася до погромницьких кампаній 1930-х рр., відрізняючись від них лише тим, що проводилася не фронтально, «вчищаючи» вид «буржуазних націоналістичних елементів» усі мовні стилі, а зосереджувалася на художній літературі. Це було закономірно, оскільки за сорок років, що минули від початку втручання комуністів у розвиток української мови, її діловий та науковий стилі вже були уніфіковані за російським прототипом. Так, у «Курсі історії української літературної мови» критично оцінювали рекомендації лексикографів 20-х у царині ділової мови та зазначали, що на українській мові здавна встановилася традиція вживання ділової лексики, спільної з українською нею граматичним будовою. Внаслідок цього з практики поступово вийшли з ужитку слова, які суперечили такій традиції, як, наприклад, оповіщення, платіж і виплатник, ручальник, виступний (журнал виступних паперів) тощо. Вони замінилися словами повістка, платник, поручитель, домоволодіння, усиновлення, у містах, вхідний (журнал вхідних паперів), вихідний (журнал вихідних паперів) [18, с. 26-27].

1.2. Політика русифікації та літературна, перекладацька діяльність в УРСР

Стан української лексикографії в 1950-х роках значно покращився. У «Українсько-російському словнику», який виходив у Києві з 1953 по 1963 роки, зібрано значно більше слів, ніж у «Русско-украинському словнику» 1948 року. Проте цей словник містив численні запозичення та відтінки з російської мови, що потребують додаткового вивчення. Починаючи з 1960-х років, Україна відзначала культурний підйом. Після розкриття культу особи Сталіна та початку лібералізації, на світ з'явилася нова хвиля талановитих молодих художників, яких називали «шістдесятниками». Характерною особливістю цього періоду було відновлення доречних імен та публікація творів авторів, що стали жертвами Розстріляного Відродження. Взаємодія

між різними поколіннями підтримувалася через безпосередні зустрічі з митцями, які вижили в сталінських концтаборах та повернулися на батьківщину [26, с. 29].

Б. Антоненко-Давидович став ключовою постаттю 1960-х років, навколо якої групувалася обдарована молодь. Його виступи, особливо критика мовної політики 1930 – 1940-х років, викликали значний громадський резонанс. Крім того, обговорення стану української мови на конференції в Київському університеті 1963 року отримало широкий відгук. Важко підкреслити внесок цих подій у пробудження національної свідомості серед широких мас. Робота Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» також грала ключову роль у цьому процесі протистояння русифікації в суспільстві.

На цей період розпочались важливі наукові дослідження з української мови, літератури та історії. Було опубліковано ряд значущих праць, включаючи «Українсько-російський словник», «Словник української мови», «Історія української літератури», «Історія українського мистецтва» та «Історія міст і сіл України». Також було створено Українську радянську енциклопедію та випущено «Енциклопедію кібернетики» українською мовою. Б. Антоненко-Давидович відзначив значущий внесок мовознавців 1960-х років у своїй статті «Літера, за якою тужать», зазначаючи успіхи в розвитку мовознавства та вдосконалення словникової бази, порівнюючи видання 1948 року та новіші словники [26, с. 29].

Кампанія проти української мови в 1960-х роках не обмежувалася лише художньою літературою. Було зроблено величезний тиск на сферу перекладацької діяльності, яка тоді також переживала активний розвиток. Чимало талановитих перекладачів долучилося до цієї справи. Микола Лукаша відзначився своїм видатним внеском у високу якість українського перекладу. Крім нього, серед видатних перекладачів того часу були такі майстри, як Григорій Кочур, Євген Попович, Анатолій Перепадя, Ростислав Доценко та інші [26, с.29].

Необхідно також відзначити важливий внесок українських перекладачів. Під час початку антиукраїнської кампанії переклади стали головною мішенню критиків. Це відображало повернення до підходів партійних резолюцій 1934 року, які встановили цензуру не лише на зміст, а й на мову літературних творів. Запровадження «інтернаціоналізації» літератури підтверджувалося на пленумі правління Спілки письменників України під назвою «Інтернаціональні взаємозв'язки української літератури», що відбувся 15 січня 1970 року. В рамках підготовки до цього пленуму В. Козаченко висловив позицію щодо перегляду політики в перекладацькій сфері, а О. Полторацький акцентував увагу на «неправильних тенденціях у сучасному перекладі», з яким, як редактору «Всесвіту», йому доводиться стикатися.

На пленумі Павло Загребельний висловив зауваження стосовно «вигаданої, архаїзованої та словниково-засушеної» мови у деяких перекладних художніх творах. Він зазначив «навмисну архаїзацію стилю», яка, на його думку, «робить нашу мову відсталою». Хоча він не згадав конкретних перекладачів, його основна критика була спрямована на журнал «Всесвіт». У цьому журналі, зокрема у «Літературній Україні», часто з'являлися статті, що висували звинувачення стосовно мови у перекладних творах, опублікованих у «Всесвіті», особливо у зв'язку з «надмірним використанням діалектизмів, архаїзмів та штучних слів» [26, с. 29].

У цей період, поруч із загальновідомими в редакціях і видавництвах списками авторів, заборонених для цитування з позначкою «для службового використання», також були складені та поширені переліки заборонених слів. В літературних колах повідомляють, що після призначення В. Маланчука секретарем з ідеології, він на зборах у Спілці письменників оголосив список слів, які заборонено вживати у літературних творах. Такі переліки передавалися головним редакторам газет, які, у свою чергу, усно інформували своїх підлеглих та контролювали виконання цього наказу. Але, подібно до списків заборонених авторів, головні редактори не мали права

складати переліки через накладення позначки «для службового використання» на відповідні документи.

В останній час проскрипційні списки лексичних одиниць та синтаксичних структур у літературно-критичних і мовознавчих рецензіях стали типовою особливістю. Наприклад, О. Левада, секретар правління Спілки письменників, критикував авторів та перекладачів за застосування таких слів, як «уподібнення» та «злиття». М. Шамота, директор Інституту літератури АН УРСР, вважав слова «журнал», «закохані», «здоровіші», «процент» та інші за «штучні чи застарілі». Мовознавець П. Плющ критикував переклади, де зустрічалися слова «лінь», «далі б», «сливи», «рішенець», «родимець» та інші, а також вказував на використання конструкцій типу «спілки який», «аби» у значенні «щоб», та інші прийменникові форми, які, за його словами, «свідчать про ненатуральність мови» [26, с. 33].

Теорії, що підкреслювали необхідність боротьби з «архаїзмами, діалектизмами та штучними формами», знайшли підтвердження в численних лінгвістичних дослідженнях. Була поширена думка про те, що існування літературної мови у західноукраїнському варіанті є вигадкою. Також були спростувані ідеї про відсутність впливу мовної практики Галичини та Буковини на формування наукової та публіцистичної мови української літератури наприкінці ХІХ - на початку ХХ століття.

Слід підкреслити, що постійна боротьба за мовну чистоту та дотримання мовних норм, яку час від часу проводило компартійне керівництво, мала відмінний характер і мотивацію порівняно з відомими пуристичними рухами, які часто акцентували увагу на захисті мови від іншомовних запозичень. Пуристичні рухи намагалися підтримувати чистоту мови, спираючись на її історичні корені та розвиток. У той час як радянські мовні ініціативи виявлялися більш радикальними: вони не висували завдання вилучення слів іншомовного походження, а зосереджувалися на регулюванні використання споконвічної та вже усталеної лексики в мові.

Отже, хоча культури національних народів СРСР відзначалися «вільним розвитком» і «небаченим розквітом», радянська мовна політика не була спрямована лише на обмеження сфер використання української мови. Вона також мала за мету руйнування основ української мови, будь то лексичні, фразеологічні чи граматичні аспекти. Однією з ключових цілей цієї політики було зведення української мови до рівня російської, створюючи її умовно вигляд говору російської мови, що було характерно для імперської адміністрації царської Росії. На жаль, частково цьому режиму вдалося досягти своєї мети. Юрій Шевельов, видатний дослідник радянської мовної політики в УРСР 1970-х років, виділяв ряд ознак, які піддавали українську літературну мову втраті самостійності. До цих ознак він відносив «широке використання російських елементів та структур; імпорт російської системи соціальних цінностей у мову; обмеження прийому запозичень, що не відповідали російському контексту; відсутність розвитку технічної та наукової термінології; відсутність міського жаргону; та поширене використання суржику». Тому актуальні дискусії стосовно правопису, термінології та лексики не є простими капризами деяких мовознавців чи письменників. Вони є відгуком на деформації українського мовно-культурного простору, що відбулися за часів радянської епохи [26, с. 34].

У період з 1930 по 1980 роки, застосовуючи специфіку лінгвоциду до української мови, проводилася офіційна політика, що обмежувала її функції і одночасно втручалася в її внутрішні ресурси з метою підточення як самостійного мовного явища. В сучасному світі виникла потреба в Україні розширювати сфери використання української мови та переглядати принципи її правопису, термінології, словникового нормування та стандартизації. Ця задача стає складнішою через іншу, що полягає у необхідності відповідати вимогам першої. Деяка частина української інтелігенції має певні обґрунтування своєму негативному ставленню до необхідності змін у нормах української мови. Ті, хто не підтримує реформи правопису та інших мовних змін, вважають, що їх впровадження може

загрожувати головній меті – активізації використання української мови. Це стало особливо помітним після останньої дискусії про новий правопис, який розроблено експертами під керівництвом Василя Німчука, директора Інституту української мови. Але слід зауважити, що причини відхилення цього проекту більше пов'язані із суб'єктивними ніж об'єктивними факторами. Серед них: невдалі спроби попередньої реформи, здійснювані протягом кількох років, випадкові зміни, активна дезінформаційна кампанія, проведена російськомовними ЗМІ, а також неухвалене ставлення державних службовців до проблем української мови [26, с. 35].

1.3. Політика русифікації та ставлення до неї дисидентів, письменників

Іван Михайлович Дзюба народився 26 липня 1931 року у Миколаївці, що розташованому у Волноваському районі Донецької області. Після завершення основної школи в Докучаєвську вступив до філологічного факультету Донецького педагогічного інституту. Ще на часі студентства він проявив себе як видатний критик, публікуючи статті про твори сучасних авторів у донецькій пресі [1].

Після завершення навчання у педагогічному інституті у 1953 році, Іван Михайлович продовжив свою освіту у аспірантурі інституту літератури імені Т.Г. Шевченка при Академії наук України. Він працював у видавничій справі та періодичних виданнях. У 70-х роках його думки, висловлені у деяких публікаціях, спричинили йому переслідування. Відома його праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1968 р., Лондон; 1990 р., часопис «Отечество», № 5-7; видання у Києві 1998 р.) висвітлює гострі проблеми національних відносин у рамках соціалістичного суспільства. Дзюба дійшов висновку, що ідеологічна еліта, яка була сформована під час Сталіна і пізніше формована під Хрущова та Брежнєва, активно користувалася репресивним апаратом держави та засобами масової інформації. Ця еліта

використовувала мережу підрозділів комуністичної партії, щоб керувати громадською думкою у напрямку «комуністичних ідеалів», одночасно пригнічуючи українську культуру [1].

Як особа із високим рівнем національної свідомості, важко залишатися байдужим до складної ситуації своєї культури та народу. І. Дзюба висловлював занепокоєння наступним чином: чому для деяких людей рідне слово, історичні зображення та відображення їх народу є такими важливими, водночас коли інші не розуміють цього значення? Деякі люди можуть бути нечутливими до таких аспектів, і не можна їх переконати логічними аргументами. Можливо, причиною є не лише знання, але і глибокі життєві досвіди, складні емоційні та духовні моменти.

У своїй праці «Інтернаціоналізм чи русифікація», Іван Дзюба висвітлює ці питання. Він приходить до висновку, що багато з цих чинників не є випадковими, але є результатом умисної діяльності певних політичних і державних структур. Таємниці залишаються невідомими, і їх розкриття стало предметом аналізу для критиків. Комісія ЦК КПУ відгукнулася на цю роботу як на спробу засудити радянську дійсність, національну політику КПРС та методи комуністичної побудови в СРСР. Влада вважала, що І. Дзюба спонукає до розбрату між народами СРСР та порушує дружбу між ними [1].

У своїй роботі Іван Дзюба викриває так званих «аматорів України», які, використовуючи багатства цієї країни, мають ворожі почуття до українського народу, особливо до тих, хто оберігає свою рідну землю та культуру. Він акцентує увагу на тому, що русифікація часто супроводжується стимулюванням антиукраїнських настроїв і показує, якими засобами ці явища підтримуються на суспільно-політичному рівні. В своїй праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», Іван Дзюба розглядає всю глибину русифікації, яка проникає у всі аспекти життя простого українця. За його спостереженнями російська мова стала домінуючою в таких сферах:

1. Незважаючи на постанову ВУЦВК і РНК УРСР від 1 серпня 1923 року, де українська мова визнавалася як домінуюча для офіційних

комунікацій, на практиці російська мова переважає у системі державного управління. Винятки застосовуються лише у специфічних ситуаціях, таких як офіційні урочистості або мітинги.

2. На загальносуспільному та економічному рівні російська мова залишається переважаючою.

3. З часом, після 1920-х років, армія стала важливим інструментом у процесі русифікації.

4. Більшість закладів вищої освіти, технічних училищ і професійних курсів пропонують навчання на російській мові, за винятком деяких університетів, де поступово вводиться українська мова.

5. У 1958 році в українських школах міст України вчилася лише 21% учнів (у 1926 році - 97%). В тому ж 1958 році в Києві лише 22 000 учнів навчалися українською, порівняно з 61 000 у російських школах. Зауважується, що у багатьох великих містах українські школи є винятком.

6. У міських дитячих садках і яслах, в основному, діти виховуються російською мовою, хоча є деякі винятки.

7. Культурно-освітні заклади, бібліотеки та інші. Хоча художня самодіяльність та гурткова робота здобули великої популярності, рівень культурної продукції не завжди відповідає високим стандартам, особливо у великих містах. Не всі колективи та гуртки акцентують увагу на українському мистецтві, часто додавши лише один-два елементи «на підкладку» або для варіативності. Багато з цих гуртків та колективів не засновані на глибокому розумінні та відображенні української культурної спадщини. Тому, хоча деякі музичні та театральні групи можуть мати «українське» у своєму назві, їх репертуар та підхід до виконання часто не відображають справжньої культури українського народу.

8. Сфера преси, книжкового видання та друку також відчуває вплив процесів русифікації. Українське видавництво значно відстає від російського, що є диспропорційним відносно відсотка українськомовного населення. На читацькому ринку в Україні російськомовна література має значуще

переважання. На жаль, українськомовна продукція часто не отримує належної популярності, і попит на неї залишається низьким, що підтверджується відповідними дослідженнями [11, с. 168-174].

Підсумовуючи все вище сказане можемо сказати що русифікація почала стрімко посилювати з середини 1950-х років. Особливо чітко зображено у праці Івана Дзюби та в таких сферах як:

- суспільно-громадському та господарському житті
- армія
- всі заклади освіти від шкіл до університетів
- садочки
- культурно-освітні осередки
- преса, книга, друк, читацький ринок

Ще один із лідерів дисидентського руху 1960-х років, політичний в'язень та політик В'ячеслав Чорновіл.

В'ячеслав Максимович Чорновіл народився 24 грудня 1937 року у селі Єрки Катеринопільського району Київської області, що нині знаходиться в Черкаській області. Його батьки були вчителями. Протягом радянського періоду сім'я Чорновола стикалася з переслідуванням від комуністичної влади. У 1937 році брат В'ячеслава, Петро, був заарештований і пізніше загинув у в'язниці. Батька також обурювали. Через тиск влади сім'я часто змінювала місце проживання та роботу. Після завершення Вільховецької середньої школи з відзнакою у 1955 році, В'ячеслав вступив до Київського національного університету ім. Тараса Шевченка на факультет філології [48].

Університетські роки В'ячеслава були не легкими через його прогресивні погляди, що призвело до перешкод у його професійному розвитку. У 1958 році він взяв річну відпустку та працював на будівництві доменної печі в Жданові, спочатку як тесляр, а згодом у редакції газети «Київський комсомолец». Незважаючи на студентські обов'язки, В'ячеслав активно писав для різних видань. За короткий час він наздогнав втрачені

навчальні матеріали і успішно закінчив університет у 1960 році, отримавши відзнаку.

Разом із І. Світличним, І. Дзюбою, Є. Сверстюком, В. Стусом ініціював національно-визвольний рух шістдесятників в Україні, а також працював поряд із такими особистостями, як В. Стус, Ігорем та Іриною Калинець, А. Горською, М. Плахотнюком, Л. Танюком, Г. Севрук та іншими. В'ячеслав Чорновіл є ключовим організатором та учасником цього руху, який у 60-70-х роках активно протистояв тоталітарному режиму, підтримував відновлення України, її культури, мови, духовності та державної незалежності. Крім того, він активно долучився до діяльності Київського Клубу творчої молоді (КТМ).

4 вересня 1965 року, разом з Іваном Дзюбою та Василем Стусом, В'ячеслав Чорновіл взяв участь у прем'єрі фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків», висловлюючи протест проти репресій проти української інтелігенції. Цей акт розглядається як один з перших відкритих протестів проти тоталітарного режиму. Незадовго до цього, 8 серпня, В'ячеслав Чорновіл промовив рішуче проти комуністичної влади під час відкриття пам'ятника Шевченку в селі Шешори на Гуцульщині. Ця промова призвела до його звільнення з роботи, виклику на допит та проведення обшуку у його місці проживання [48].

В той же час В'ячеслав Чорновіл активно займався написанням правозахисних та антишовіністичних матеріалів. Серед його робіт були відкритий лист від 15 вересня 1965 року до ЦК Компартії та комсомолу України, а також статті, такі як «Про процес над Погружальським», «У шовіністичному зашморзі» та «12 запитань до тих, хто вивчає суспільствознавство», інші. Того ж місяця, за свою активну участь у правозахисному русі, Чорновіла звільнили з посади у газеті «Молода гвардія». Незабаром після цього він отримав пропозицію працювати літературним працівником у видавництві «Друг читача».

У 1970 році В'ячеслав Чорновіл започаткував підпільне видання «Український вісник» у Львові. У цьому журналі він публікував матеріали з

самвидаву та хроніку українського національного опору. Чорновіл виступав як його головний організатор, редактор і видавець. Цей журнал став важливим інструментом для поширення демократичних ідей та національної свідомості в Україні після розпаду Радянського Союзу. При підтримці своїх близьких друзів у Львові, таких як Ігор та Ірина Калинці, Ярослав Дашкевич та його дружина Людмила Шереметьєва, та Ярослав Кендзьор, він продовжував випускати журнал. У «Українському віснику» також були опубліковані твори відомих українських письменників та громадських діячів, зокрема Василя Симоненка, Василя Стуса, Івана Світличного, Івана Дзюби, Євгена Сверстюка та інших [48].

В. Чорновіла серйозно турбувала проблема русифікації в Україні. У своїй праці «Правосуддя чи рецидив терору» він акцентував увагу на русифікації у вищій освіті. У цьому тексті містяться такі слова: «Зрозуміло, Караванського як поета, перекладача, журналіста та громадянина засмучувало становище української мови в УРСР, що турбувало багатьох. Його здивувало, що більшість вузів республіки були зрусифіковані. Він також виявив, що деякі українські виші вимагали від абітурієнтів при вступі здавати екзамени лише з російської мови. Це призводило до того, що випускники російських шкіл мали відмітну перевагу, і відсоток українців, які вступали до вишів, був набагато менший порівняно з їхнім частотою серед абітурієнтів» [41, с. 147 – 148].

Олександр, відомий також як Олесь, Гончар народився 3 квітня 1918 року в селі Суха, що нині знаходиться у Кобеляцькому районі Полтавщини, в сім'ї робітників. У період з 1933 по 1937 роки він навчався в Харківському технікумі журналістики ім. М. Островського. Після завершення навчання працював учителем в Мануйлівці та в обласній молодіжній газеті «Ленінська зміна». З 1937 року почав активно публікуватися, зокрема в «Ленінській зміні», «Літературній газеті», «Піонері», «Комсомольці України» та «Молодому більшовику». Між 1959 і 1971 роками Олесь Гончар очолював Спілку письменників України. З 1959 по 1986 роки він займав посаду

секретаря правління Спілки письменників СРСР. Крім того, він був депутатом Верховної Ради як СРСР, так і УРСР [2].

Його твір «Людина і зброя» (1960) отримав Державну премію УРСР ім. Т. Г. Шевченка у 1962 році. У 1961 році він випустив збірку есе «Японські етюди», а у 1963 році - роман у новелах «Тронка» (Ленінська премія, 1964). На V з'їзді письменників України у 1966 році Олесь Гончар виступив з доповіддю «Дума про велике». У 1968 році був опублікований роман «Собор». Протягом 1970-1976 років автор створив такі твори: роман «Циклон» (1970), збірник статей «Про наше письменство» (1972), повість «Бригантіна» (1973), роман «Берег любові» (1976) [2].

Олесь Гончар відмічав гостру політику лінгвоциду, що проводилася щодо української мови в УРСР. Він ділився своїми враженнями в щоденнику, записуючи, зокрема, 26 липня 1973 року: «Палац «Україна». Вручення ордена Дружби народів республіці. На всіх урочистостях ні одного слова українською! Дружба, мов заборонена, немов Валуєвський указ воскрес. Зате конкурс в холопстві, де лаври першості, схоже, здобув одеський Козир. Високого гостя обливали такою патокою, що слухати було невиразно. Мова – наче заборонена, ніби Валуєвський указ воскрес. І ніхто не знайшовся, хто б нагадав або підказав... Інший (харківський, у президії): він аж умліває від радості холопства, демонструє своє підданство перед усіма, вбирається в це холопське веселий екстаз. «Великі пігмеї» - це не погана назва для роману» [7, с. 154].

Олесь Гончар розумів, що процес дерусифікації спрямований, насамперед, на українську молодь і, фактично, призводить до руйнування майбутнього українського народу. У своєму щоденнику від 14 жовтня 1978 року він зафіксував: «Факти неухваження до рідної мови залишають негативний слід. Вони завдають шкоди літературі та суспільству в цілому. Перехід на суржик означає розкол душі, її збіднення і, врешті-решт, може призвести до порожнечі серед молоді. Перекотиполе - це вже не повноцінна людина!» [7, с. 353].

Олесь Гончар усвідомлював, що захист української мови потребує широкої публічності. У своєму «Щоденнику» від 14 лютого 1986 року письменник зафіксував: «Газета ‘Правда’ звернулася з проханням написати статтю до відкриття XXVI з’їзду (КПРС). Два дні виникало слово в муках (Валя мусила тричі передруковувати). Тема стосувалася національного питання, зокрема, ігноруванням чиновництвом української мови. Правдивці з Києва говорять, що вийшло добре. До головного редактора ‘Правди’ передали моє прохання з корпункту: обійтись без хірургічних втручань. Але як там вирішать – невідомо» [8, с. 82].

Письменник старався ознайомити своїх колег-письменників з інших республік СРСР з проблемою дискримінації української мови в УРСР. У своєму «Щоденнику» від 12 березня 1986 року він зафіксував: «Приймали гостей Шевченківського району. Особливо рухливі були китаянка і індієць. Для них земля Шевченка - це справжнє відкриття. Російський поет Валентин Устинов теж вперше в Україні. Він сказав: «Я думав, що все знаю про Україну, а зараз побачив - нічого не знаю». Під час виступу під час обіду він висловив здивування тим, що українську мову необов’язково вивчати в школах» [8, с. 85].

РОЗДІЛ 2 ПОЛІТИКА РУСИФІКАЦІЇ В СФЕРІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ В УРСР В 1960-Х - 1980-Х РР.

2.1 Політика русифікації та історична наука УРСР

Історична наука все більше стає предметом політизації та використання в ідеологічній боротьбі, спрямованій на впровадження комуністичної свідомості в суспільство та його русифікацію. Зафіксоване постійне збільшення кількості російськомовних публікацій. У період 1963-1964 років, під прикриттям виправлень та доповнень російською мовою, було випущено «Історію Києва» у двох томах та популярний нарис «Історія Української РСР» О. Касименка (1965). Також виникла тенденція до двомовних видань, зокрема «Нариси історії Комуністичної партії України». Абсурдна теорія І. Білодіда про «двомовність української соціалістичної нації» виокремлювалася. Нова програма КПРС від 1961 року настоювала на вилученні національних відмінностей, формуванні радянського народу як «нової історичної спільності людей», при цьому російська мова отримала офіційний (державний) статус як засіб міжнаціонального спілкування [18].

Зміна політичного курсу КПРС призвела до ресталінізації суспільного життя та впровадження нових ідеологічних парадигм у побудові комунізму, таких як об'єднання нації та формування радянського народу, або створення нової наднаціональної спільноти, здійснювались за допомогою конституційної легітимізації монополії Комуністичної партії та її ідеології. Монополія партії та її ідеології, спрямована на тотальну русифікацію суспільства, вплинула на історіографічну ситуацію, яка збіглася з новим етапом у розвитку історичної науки [18].

Цей період відзначався переходом до створення об'ємних багатотомних праць з історії України, історії міст і сіл, а також енциклопедизації історичних знань. В таких умовах в історіографії відбувалася імпозиція нових ідеологічних парадигм поруч з існуючими, що вело до втрати нею наукового ґрунту. Під суворим партійним та цензурним

контролем перебувала діяльність Інститутів історії та археології, Інституту історії партії ЦК Компартії України, історичних факультетів, редколегій «Українського історичного журналу» та наукових збірників.

Історична наука стає все більше предметом політизації та використання в ідеологічній боротьбі, яка спрямована на утвердження комуністичної свідомості в суспільстві та його русифікацію. Набуває постійного росту кількість російськомовних публікацій. У 1963-1964 роках під прикриттям виправлень і доповнень російською мовою було опубліковано «Історію Києва» у двох томах, а також виходить популярний нарис О. Касименка «Історія Української РСР» (1965). Поширюється практика двомовних видань, включаючи «Нариси історії Комуністичної партії України». Активно впроваджується абсурдна теорія І. Білодіда про «двомовність української соціалістичної нації». Програма КПРС, введена у 1961 році, визначала курс на ліквідацію національних відмінностей та формування радянського народу як «нової історичної спільності людей». Російська мова отримала офіційний (державний) статус як засіб міжнаціонального спілкування. У працях І. Кравцева, А. Кудлая, В. Панібудьлаского, А. Лихолата, Ф. Горовського, В. Сульженка та інших авторів «розквіт націй» розглядався як наслідок національної політики КПРС, а його основною метою визначалося «зближення націй» аж до їх злиття. Абсурдність такого трактування ховалася за декларативними назвами робіт типу «Розквіт і зближення націй», «Радянський народ - втілення принципів інтернаціоналізму», «Радянський народ - нова історична спільність» і подібні. Слід відзначити, що ці та подібні ідеологеми зіткнулися з опозицією шістдесятників та національно свідомої інтелігенції, серед якої численно було представників історичної науки.[22]

Протестом проти нової хвилі русифікації стали листи та праця літературознавця Івана Дзюби під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?», які він надіслав наприкінці 1965 року керівникам республіки П. Шелесту та В. Щербицькому. У цій роботі науково обґрунтовувалася

невідповідність русифікаторської політики КПРС принципам марксизму, розкривався відхід від ленінського вчення та викривалися підступні та катастрофічні наслідки її антиукраїнської політики. Праця Івана Дзюби розповсюджувалася через самвидав і виходила за кордоном, включаючи англійську версію, і викликала значний політичний резонанс в українській діаспорі. Автора звільнили з роботи й вимагали публічного покаяння. Згідно з завданням ідеологічного відділу ЦК Компартії України, була опублікована брошура «Що і як відстоює Іван Дзюба?» під псевдонімом Богдан Стенчук. У відповідь на це В'ячеслав Чорновіл випустив самвидавну брошуру «Що і як робить В. Стенчук?» [18].

У 1972 році під час репресій І. Дзюбу заарештували і відправили до в'язниці. Захист національних прав, української мови, культури та історичної правди стали пріоритетом для дисидентського руху, в якому брали участь різні історики, включаючи М. Рильського, В. Стельмаха, М. Брайчевського, О. Апановича, Я. Дашкевича, В. Мороза, С. Білокінь та інших. У 1969 році вийшла монографія видатного українського історика Олени Апанович (1919-1999), дослідниці українського козацтва та Запорізької Січі, старшого наукового співробітника Інституту історії під назвою «Збройні сили України в першій половині XVIII століття». Ця праця стала об'єктом агресивної критики з боку українофобів. Тільки завдяки втручання П. Шелеста, на прохання секретаря ЦК з ідеології, академіка Ф. Овчаренка, вдалося уникнути знищення тиражу книги. Однак під час маланчуківських репресій (1972-1978) О. Апанович була звинувачена у «націоналістичних збоченнях» у цій та деяких інших своїх працях, таких як «Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50-70-х років XVII ст.» (1960), «Відображення суспільно-політичних поглядів українського народу проти соціального і національного гніту в історичних піснях» (1968) та інших. Її звільнили з роботи, і вона працювала в Центральній науковій бібліотеці Академії наук УРСР ім. В. І. Вернадського від 1972 до 1986 року, але на її творчість було накладено табу [18].

Так, як і раніше, вчені Інституту історії та університетські історики зосереджували свої основні зусилля на підготовці ювілейних праць, перш за все, до відзначення 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, 50-річчя (1967 р.) та 60-річчя (1977 р.) Жовтневої революції, 50-річчя заснування СРСР, 30-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні і так далі. У 1967 році була випущена праця «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» у двох томах. Перший том був присвячений соціально-економічним передумовам революції, а другий – встановленню радянської влади на місцях. Деякі автори цієї праці, перший том якої побачив світ у Москві російською мовою, отримали Державну премію УРСР (М. Рубач, М. Супруненко, А. Щус). Серед публікацій на цю тему варто відзначити праці Миколи Супруненка (1900-1984), видатного українського історика, академіка АН УРСР, керівника відділу історії Жовтневої революції та громадянської війни в Інституті історії АН УРСР. Його докторська дисертація присвячена історії України в період іноземної військової інтервенції та громадянської війни (1918-1920 рр) [18. с.369].

У двотомнику «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (1967 рік) автор відповідав за написання основних розділів та загальне редагування. В радянській історіографії продовжували замовчувати той факт, що події 1917-1920 років в Україні визначалися не більшовиками, представниками російської комуністичної партії, які намагалися експортувати радянську владу і вчинили пряму агресію проти законної Української Народної Республіки. Цей період уособлював потужну національно-визвольну боротьбу за незалежність і соборність України. На замовлення партії та держави багато істориків формували стереотип про те, що входження УРСР до складу СРСР було великим благом для українського народу, а його дружба з російським та іншими народами була єдиною умовою існування України. При цьому замовчувалося, що Декларація і Договір про утворення УСРР у 1922 році були схвалені лише в принципі й підлягали затвердженню на наступному II з'їзді Рад СРСР, і що УСРР була

штучно включена до складу Союзу РСР, втративши будь-які ознаки суверенітету [18, с. 369].

Під час керівництва В. Щербицького та В. Маланчука вживання терміну «український народ» було офіційно заборонено, і на його заміну партійне керівництво вживало словосполучення «народ України» та «народи України». У той же час цей термін став обов'язковим для істориків, які поширили його майже на всі періоди української історії від XVII до XVIII століть. Радянським історикам було заборонено розглядати такі теми, як голод 1921-1922 років (згадувалися лише продовольчі труднощі та позитивні наслідки нової економічної політики, перебільшення позитивного впливу нової економічної політики), Голодомор 1932-1933 років, голод 1946-1947 років, потужний український рух опору як у період встановлення радянської влади в Україні, так і в наступні періоди, особливо в роки Голодомору, Голодомору 1932-1933 рр., Голодомору 1933-1945 рр. Радянські історики також утримувались від докладання на теми насильницької колективізації сільського господарства, масових репресій та великого терору. Цей рух був представлений як куркульський і націоналістичний бандитизм, який отримував підтримку з-за кордону. Збагаченню історичних знань сприяли двотомна праця «Історія робітничого класу Української РСР» (1967, редактована Ф. Лосем та І. Гуржієм), що розширила джерельну базу, а також «Історія селянства Української РСР» (1967, редактована В. Дядиченком та І. Компанієць), та монографії «Розвиток української культури в роки Радянської влади» (1967, редактована Ф. Лосем та І. Гуржієм) і «Історія української культури за роки Радянської влади» (1967, редактована П. Гудзенком) [18].

Найбільшим досягненням радянських істориків стало створення багатотомної історії Української РСР, робота над якою розпочалася у 1969 році. Олександр Скабу, який на початку був директором Інституту історії, змінив Арнольд Шевельов, який був партійним істориком і функціонером, тісно пов'язаним з В. Маланчуком. Перед підготовкою багатотомної праці,

яка складалася з 8 томів і 10 книг, було залучено ряд московських істориків, включаючи І. Мінца, О. Нарочницького та Б. Рибаківа. Перша книга першого тому, що присвячена історії України від найдавніших часів до XIII століття, була створена в Інституті археології АН УРСР. Разом із 5-м томом, який розповідав про перемогу Жовтневої революції в Україні, вони були опубліковані у 1977 році, в ювілейний рік. Останній, восьмий том, побачив світ у 1979 році під редакцією нового директора Інституту історії, Юрія Кондуфора (1922-1997), визнаного українського історика та академіка АН УРСР (1985). Він був випускником Харківського університету, деканом історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка, дослідником союзу робітничого класу і селянства в роки громадянської війни 1918-1920 рр. Під його редакцією у 1981-1985 рр. він редагував російськомовне видання історії Української РСР у 10 томах. Десятий том мав охоплювати події до 1985 року і висвітлювати «досягнення розвинутого соціалізму» в УРСР за часів правління В. Щербицького. Праця була доповнена додатковим томом «Історіографія історії Української РСР» (1986), кожен розділ якого мав окремий параграф, присвячений критиці фальсифікацій буржуазних і буржуазно-націоналістичних авторів з усіх проблем історії України [18].

У період від 1960 до 1980 років були створені вагомні енциклопедичні твори, в яких взяли участь історики. Одним із значущих видань стала «Українська Радянська Енциклопедія» (УРЕ) у 17 томах, яка вперше побачила світ у 1959-1965 роках. У подальшому, в 1977-1985 роках, вийшло друге видання у 12 томах, яке включало текстовий матеріал, як українською, так і російською мовами. Особливу увагу заслуговує «Радянська історична енциклопедія України» (РЕУ), яка побачила світ у період з 1969 по 1972 роки і мала чотири томи. Редакційні колеги цих видань виконували завдання підтримки офіційної партійної інтерпретації подій та фактів української історії, а також стандартизації оцінок політичних та громадських постатей та істориків. Ідеологічна спрямованість цих енциклопедичних видань була

виражена у вилученні імені не лише багатьох лідерів визвольних змагань, але й українських істориків національно-демократичного спрямування. У статтях про В. Антоновича (автор Л. Коваленко) та М. Грушевського (автор М. Рубач), які з'явилися у першому томі Радянської історичної енциклопедії України (РЕІУ), висвітлювалося, що обидва історики розглядалися як представники буржуазно-націоналістичного напрямку. Вказувалося, що їхні погляди базувались на класових завданнях української націоналістичної буржуазії, а також на теоріях «безкласовості» та «буржуазності» української нації. Автори стверджували, що концепція Грушевського використовується «реакційними буржуазними істориками та українськими націоналістами - агентами міжнародного імперіалізму». Ці статті відзначалися заміщенням наукових оцінок політичними та застосуванням ідеологічних ярликів. Такі підходи були характерними для радянської історіографії, яка часто використовувалася як інструмент комуністичної контрпропаганди та фальсифікації історії [18].

Тим не менше, створення енциклопедичних видань свідчило про новий рівень розвитку знань, їх інтеграції, підготовки суспільствознавців, а також сприяло накопиченню досвіду. Це важливою мірою відіграло позитивну роль у формуванні історичної свідомості.

2.2. Політика русифікації в сфері освіти в 1950-х - 1980-х рр.

24 грудня 1958 року був ухвалений закон Союзу «Про зміцнення зв'язків школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти в СРСР». Ініціатива цього закону виходила з відповідних тез ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, хоча фактично його сприянням був лише М. Хрущов, який висловив свою доповідь на Президії ЦК КПРС, а також відповідна постанова Пленуму ЦК КПРС від 12 листопада 1958 року. У пункті 19 московських тез було відзначено, що «в радянській школі впроваджено навчання рідною

мовою», яке вважалося важливим досягненням ленінської національної політики [33].

Одночасно в школах союзних і автономних республік серйозно вивчалася російська мова як потужний інструмент міжнаціонального спілкування та сприяння дружбі між народами СРСР та інших країн. Варто відзначити, що, незважаючи на ці позитивні аспекти, в школах союзних і автономних республік спостерігалось значне перевантаження дітей через вивчення трьох мов - рідної, російської та іноземної. Слід розглянути можливість надання батькам права визначати мову навчання для своїх дітей у школі. Якщо дитина обирає школу з викладанням мовою однієї з союзних або автономних республік, вона може вивчати російську мову за своїм бажанням. Навпаки, якщо дитина вибирає російську школу, вона може вивчати мову однієї з союзних або автономних республік за власним бажанням. Звісно, це має враховувати наявність достатньої кількості учнів для формування класів з певною мовою викладання. Такий підхід, який передбачає надання батькам права визначати, на якій мові навчатимуться їхні діти, вважається найбільш демократичним. Це усуває потребу в адміністративних втручаннях у цьому важливому питанні та сприяє уникненню надмірного навантаження школярів з вивчення мов. Важливо також дозволити відмовлятися від вивчення іноземної мови в тих школах, де відсутні необхідні умови для цього [33].

Насправді, найбільше критики в УРСР та інших радянських республіках викликало формально «демократичне» законодавче положення, яке, здається, дозволяло національним школам в союзних і автономних республіках не викладати російську мову. Проте, насправді це призводило до суттєвих обмежень для цих шкіл. Вони втрачали значну частину можливостей для навчання у загальносоюзних вишах, а також, в певній мірі, обмежували шанси на успішну кар'єру в установах і підприємствах СРСР. Тим часом, аналогічне правило для російських шкіл у союзних і автономних республіках фактично трансформувало раніше обов'язкове вивчення місцевої

мови (мови титульної нації союзної/автономної республіки) у добровільну/випадкову діяльність. Обов'язковість цього вивчення тепер залежала від бажання батьків і «лише за умови наявності достатнього числа учнів». Це також створювало необов'язковий характер вивчення місцевої мови, що підтримувалося лише при наявності необхідної кількості дітей [33].

Власне кажучи, найбільше критичних зауважень в УРСР та інших союзних республіках викликало формально «демократичне» законодавче положення, яке, схоже, дозволяло в національних школах союзних і автономних республік нібито не вивчати російської мови. Проте насправді це призводило до серйозних обмежень для цих шкіл, позбавляючи їх значної частини можливостей для навчання у загальносоюзних вишах, а також, в певній мірі, обмежувало шанси на успішну кар'єру в установах і підприємствах СРСР. Одночасно аналогічна норма для російських шкіл у союзних і автономних республіках фактично перетворювала раніше обов'язкове вивчення місцевої мови (мови титульної нації союзної/автономної республіки) на справу, що здійснюється добровільно/випадково. Обов'язковість цього вивчення тепер залежала від бажання батьків і «лише за наявності необхідних контингентів дітей» [30].

Станом на 23 березня 1959 року, у проекті закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» була сформульована «мовна» стаття 14 таким чином: «Встановити, що в усіх типах шкіл Української РСР, в яких навчання проводиться українською або російською мовами, вивчення української і російської мов є обов'язковим. Порядок вивчення української мови учнями, які прибули з інших республік, встановлюється Радою Міністрів УРСР. У школах з іншими мовами навчання вивчення російської мови є обов'язковим». Однак, протягом наступних двох тижнів, проект республіканського закону та його «мовна стаття» пройшли корекції «за порадами» з союзного центру. Зокрема, зникла обов'язковість вивчення

української мови в російських школах УРСР, і номер самої статті з 14-ї перетворився на 9-ту [30].

7 квітня 1959 року комісія під керівництвом М. Гречухи повідомила ЦК КПУ, підписавши всі її члени: «Надсилається, взамін раніше надісланого, відредагований і погоджений із центральними організаціями проект закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». Наступного дня проект закону розглядався на засіданні президії ЦК, і було прийнято наступне рішення: 1. Проект закону, поданий комісією під керівництвом т. Гречухи, в основному прийняти і внести на розгляд чергової сесії Верховної Ради Української РСР. 2. Доручити комісії т. Гречухи у дводенний строк, врахувавши обмін думками, що відбувся на засіданні, сформулювати статтю 9 та остаточно відредагувати проект закону. Як можна відзначити, «мовна стаття» закону постійно перебувала у центрі уваги вищої компартійної номенклатури республіки. Станом на 7–8 квітня 1959 року, стаття 9 закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям...» формулювалася так (цитуюмо за наявною російською версією): «Встановити, що навчання дітей в усіх типах загальноосвітніх шкіл Української РСР здійснюється на їх рідній мові, вивчення якої є обов'язковим. Вивчення другої мови народів СРСР здійснюється за бажанням і вибором батьків та учнів при наявності відповідних контингентів.» Це свідчить про продовжений інтерес та обговорення щодо мовної політики у системі освіти, зокрема у вищих партійних колах республіки. Батьки мають право вибирати мову навчання для своїх дітей у школі. З урахуванням зростаючого інтересу до вивчення російської мови, яка є потужним інструментом міжнаціонального спілкування та підтримки дружби між націями, і враховуючи важливість вивчення національної мови, Рада Міністрів Української РСР зобов'язується створити всі необхідні умови для вивчення російської мови в школах з українською мовою навчання та української мови в школах з російською мовою навчання для всіх дітей, які виявили бажання вивчати ці мови [30].

17 квітня 1959 року Верховна Рада Української РСР прийняла республіканський аналог союзного закону під назвою «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». У розділі 1, статті 9 цього закону вказується, що навчання в школах Української РСР здійснюється рідною мовою учнів. Вирішення питання щодо мови навчання в школі залишається за батьками. Вивчення однієї з мов народів СРСР, яка не є предметом викладання в конкретній школі, проводиться за бажанням батьків і учнів при умові наявності відповідних контингентів. Рада Міністрів Української РСР отримала завдання розробити заходи, спрямовані на створення всіх необхідних умов для вивчення та покращення якості викладання російської мови в школах із українською або іншою мовою навчання. Російська мова розглядалася як потужний інструмент міжнаціонального спілкування, зміцнення дружби народів СРСР та залучення їх до скарбів російської та світової культури. Окрім того, передбачалося вивчення української мови в школах із російською або іншою мовою навчання для всіх учнів, батьки яких і самі учні обрали цю мову для вивчення [30].

Отже, фінальне відредагування «мовної статті» республіканського закону націлилося на висунення чіткого акценту на необхідності володіння «потужним інструментом міжнаціонального спілкування» - російською мовою. Це закликала батьків (майже) вільно та «демократично» обирати російські школи. У той же час мову титульної нації квазісуверенної Української РСР можна було вивчати або не вивчати в російських та інших (невеликих кількісно) національних школах республіки на власний розсуд, тобто факультативно/необов'язково. Таким чином, керівництво Кремля ігнорувало думку «націоналів» і прийняло «у радянському порядку» прийняте для себе рішення. Загалом, прийняття закону квітня 1959 року підштовхувало подальшу процес русифікації республіки. Наприклад, вже 23 січня 1960 року Міністерство освіти УРСР (за вказівкою «зверху») склало

меморандум для ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР щодо «заходів з поліпшення викладання російської мови у школах Української РСР».

14 березня 1960 року Міністерство освіти УРСР надіслало до Центрального Комітету партії доповідну записку під назвою «Про стан і заходи поліпшення викладання української і російської мов у школах УРСР». Цей документ, по суті, представляв собою звіт за перший рік виконання вищезгаданого закону. Відзначається вражаюча статистика, представлена у цьому звіті - співвідношення вчителів української мови та літератури порівняно з їхніми колегами, які викладали російську мову і літературу в загальноосвітніх школах республіки. Отже, у навчальному році 1958/1959 років у 5-7 класах було 24 921 український філолог, водночас викладачів російської мови та літератури було 23 319. Це фактично означало співвідношення 1:1, при тому, що росіяни залишалися меншістю в УРСР. Принаймні, всесоюзний перепис населення 1959 року фіксував таке співвідношення між українцями та росіянами в УРСР - 32 158 493 і 7 090 813 осіб відповідно, що складало 76,8% до 16,9%. За рідною мовою співвідношення було більше на користь російської - 73% і 24,3%. Але навіть тоді абстрактно пропорційне співвідношення українських і російських філологів у школах УРСР виглядало б приблизно як 3:1 [30].

У серпні 1978 року Центральний Комітет Комуністичної Партії Радянського Союзу прийняв постанову під назвою «Про дальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках», яка націлювала процес русифікації в освітній сфері. Основні положення цього процесу були зазначені у наступних пунктах:

№ 1. Зорієнтувати діяльність навчальних закладів республіки на подальше удосконалення вивчення та викладання російської мови, оскільки володіння нею мало важливе соціально-політичне та міжнародне значення та сприяло успішному вирішенню завдань комуністичного будівництва.

№ 2. Здійснювати активну пропаганду російської мови і літератури серед населення республіки, зокрема в рамках підготовки та проведення

урочистостей з нагоди 325-річчя об'єднання України з Росією. Поширювати практику читання лекцій і проведення бесід по радіо і телебаченню, присвячених російській мові як інструменту міжнаціонального спілкування, мові дружби і братерства народів СРСР. Розширювати мережу курсів і гуртків із вивчення російської мови, організовувати зустрічі молоді різних національностей та читацькі конференції.[24, с. 404].

№ 3. Забезпечити повністю загальноосвітні школи, зокрема сільські, а також технікуми, професійні технічні училища і вищі навчальні заклади висококваліфікованими викладачами російської мови і літератури. Додатково, у березні 1979 року розробити і подати Раді Міністрів УРСР розрахунки щодо забезпечення додаткових потреб навчальних закладів республіки у кадрах викладачів російської мови і літератури. При розробці проектів державних планів економічного і соціального розвитку Української РСР на 1980 рік і наступні роки передбачити розширення підготовки цих спеціалістів в університетах і педагогічних інститутах республіки згідно з необхідністю [24, с. 405].

№ 4. Розглянути до 1 березня 1979 року питання щодо уточнення розкладу занять у навчальних планах загальноосвітніх шкіл і професійно-технічних училищ республіки з метою покращення вивчення російської мови. Передбачити введення в учбових закладах поглибленого вивчення російської мови. Протягом періоду з 1979 по 1983 роки провести роботу з подальшого вдосконалення існуючих програм і підручників з російської мови і літератури для навчальних закладів із національною мовою навчання.

№ 5. Враховуючи численні побажання громадян республіки щодо вивчення російської мови дітьми дошкільного віку, розробити до 1980 року примірний зміст, методичні рекомендації та учбово-наочні посібники для проведення занять з російської мови в дошкільних закладах і підготовчих класах шкіл із національною мовою навчання. У загальноосвітніх школах з українською мовою навчання розпочати в 1980–1981 навчальному році вивчення російської мови з перших класів [24, с. 404-406].

№ 6. До 1 червня 1979 року розробити та внести на розгляд Ради Міністрів Української РСР пропозиції щодо поступового розширення на 1–3 класи всіх шкіл і 4–10 класи міських шкіл, які здійснюють навчання національними мовами, дії пункту 5 постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів УРСР від 10 листопада 1966 року № 874, що передбачає поділ класів з числом учнів понад 25 осіб на дві підгрупи для вивчення російської мови.

№ 7. З метою подальшого поліпшення підготовки вчителів російської мови і літератури розробити і до 1980 року впровадити в педагогічних інститутах і училищах республіки нові навчальні плани. З метою удосконалення викладання російської мови провести в установленому порядку поділ навчальних груп на підгрупи в педагогічних інститутах і педагогічних училищах. До 15 травня 1979 року розробити перспективний план видання підручників, навчальних і довідкових посібників для студентів і учнів педагогічних учбових закладів і університетів республіки.

№ 8. Здійснити конкретні заходи з метою зміцнення кафедр російської мови вищих навчальних закладів республіки кваліфікованими науково-викладацькими кадрами. Створити опорні кафедри російської мови при Донецькому, Київському, Львівському, Одеському університетах і Ворошиловградському, Запорізькому, Київському педагогічних інститутах республіки. Розробити до 1 січня 1979 року пропозиції щодо розширення підготовки аспірантів з російської мови і літератури, а також методик викладання цих предметів. [24, с. 406-412].

№ 9. Зміцнити інститути вдосконалення вчителів та методичні кабінети районних і міських відділів народної освіти кваліфікованими методистами з російської мови. Починаючи з 1980 року, розширити мережу факультетів і курсів підвищення кваліфікації викладачів російської мови середніх спеціальних і вищих навчальних закладів при педагогічних інститутах і університетах республіки, відповідно до потреб. Провести перегляд учбових планів і програм.

№ 10. Забезпечити якісне навчання молоді і стажування студентів старших курсів за напрямками із союзних республік в університетах і педагогічних інститутах Української РСР за спеціальністю «Російська мова і література» [24, с. 407].

№ 11. Здійснити заходи, спрямовані на подальше розширення наукових досліджень, які б узагальнювали практику та нагромаджений досвід. Розробити до 1 червня 1979 року перспективний план наукових досліджень і проведення науково-практичних конференцій в республіці. Організувати випуск республіканського міжвідомчого збірника «Русское языкознание».

№ 12. Прийняти заходи з метою поліпшення змісту та підвищення ідейно-теоретичного і наукового рівня учбової, художньої, методичної і довідкової літератури для викладачів російської мови і учнів. Збільшити тиражі відповідних видань. Розширити випуск літератури російською мовою для дітей дошкільного віку. Заснувати в 1979 році редакцію російської мови і літератури у видавництві «Радянська школа» [24, с. 408].

Подальший процес русифікації був посилений рішенням Центрального Комітету Компартії України та Ради Міністрів Української РСР від 10 червня 1983 року, яке здійснювало виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 року під номером 473. У цьому рішенні було відзначено:

Пункт №1. Вимагається від Міністерства освіти УРСР, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР та Державного комітету УРСР по професійно-технічній освіті прийняти додаткові заходи для підвищення ефективності вивчення російської мови в навчальних закладах з неросійською мовою навчання. Це виходить з того, що володіння російською мовою, разом із рідною, є ключовою умовою для підвищення працездатності та громадсько-політичної активності радянських громадян і успішного виконання почесного конституційного обов'язку – служби в Збройних Силах СРСР. Мета полягає в тому, щоб володіння російською мовою стало

стандартом для молоді, яка закінчує середні навчальні заклади, і щоб це було громадянським обов'язком кожної молодої людини.

Пункт №2. Зобов'язати Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Міністерство освіти УРСР та Міністерство фінансів УРСР розробити та впровадити конкретні заходи з розширення та покращення якості підготовки вчителів російської мови та літератури у педагогічних навчальних закладах і університетах. Враховуючи повне задоволення потреб учителів російської мови та літератури у навчальних закладах різних типів республіки, передбачити в проектах планів на період до 1990 року підготовку вчителів російської мови та літератури. [24, с. 410].

Визначити завдання на 1984 – 1990 роки з підготовки вчителів російської мови та літератури серед осіб корінної національності союзних республік у педагогічних інститутах Української РСР. Починаючи з 1984 року на факультетах російської мови та літератури педагогічних інститутів Української РСР, які проводять підготовку вчителів для союзних республік, при визначенні чисельності професорсько-викладацького складу, враховувати співвідношення одного викладача на вісім студентів і стажистів.

Пункт №3. З метою підвищення якості підготовки учительських кадрів усіх спеціальностей з російської мови в педагогічних вищих і середніх спеціальних навчальних закладах з українською мовою навчання в установленому порядку:

а) внести зміни до учбових планів відповідних навчальних закладів з метою збільшення часу, відведеного на вивчення російської мови. Дозволити використовувати для цього час, що раніше відводився на вивчення учбових дисциплін (за вибором), а також на медичну підготовку. В необхідних випадках допускати використання частини часу, що призначено для вивчення іноземної мови;

б) організувати в педагогічних інститутах підготовку вчителів початкових класів для шкіл з неросійською мовою навчання, а також

учителів іноземної мови з додатковою спеціальністю «Російська мова і література в національній школі»;

в) упровадити в 1985–1987 роках випускні іспити з російської мови в педагогічних училищах та інститутах, а також на педагогічних спеціальностях в університетах. [24, с. 410].

Пункт №4. Доручити Міністерству освіти УРСР, Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти УРСР та Державному комітету УРСР по професійно-технічній освіті наступні завдання:

а) організувати підвищення кваліфікації вчителів початкових класів і вчителів російської мови навчальних закладів, де мови навчання – українська, угорська, молдавська, польська. Забезпечити проведення двомісячних курсів в інститутах удосконалення вчителів, на факультетах педагогічних інститутів і університетів. Встановити періодичність курсової перепідготовки цих спеціалістів один раз на три роки. Міністерству фінансів УРСР передбачати виділення необхідних асигнувань для здійснення цих заходів;

б) забезпечити підвищення кваліфікації вчителів за заявками союзних республік в інститутах удосконалення вчителів і вищих навчальних закладах Української РСР. Дозволити Міністерству освіти УРСР відкрити з 1 січня 1984 року в Центральному інституті удосконалення вчителів кафедру російської мови та літератури. Розповсюджувати на працівників зазначеної кафедри умови оплати праці, передбачені постановою Ради Міністрів СРСР від 5 червня 1957 року № 660 (постанова Ради Міністрів УРСР від 7 серпня 1957 року № 872) [24, с. 410].

Пункт №5. Зобов'язати Міністерство освіти УРСР, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Державний комітет УРСР по професійно-технічній освіті та Академію наук УРСР виконати наступні завдання:

а) реалізувати заходи щодо впровадження ефективних методів викладання російської мови в навчальних закладах різних типів,

зосереджуючи увагу на посиленні роботи з формування навичок вільного володіння розмовною російською мовою;

б) збільшити обсяг годин для вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших середніх навчальних закладах з неросійською мовою навчання. Передавати для цієї мети, за необхідності, частину або повністю годин, які були призначені для вивчення іноземної мови. При вивченні російської мови і літератури дозволити поділ усіх класів і груп, у яких кількість учнів перевищує 25 осіб, на дві підгрупи [24, с. 410-411].

в) активно використовувати позитивний досвід створення загальноосвітніх шкіл з поглибленим вивченням російської мови та середніх навчальних закладів з навчанням українською і російською мовами. Впроваджувати в технічних училищах вивчення російської мови в групах з українською мовою навчання;

г) покращувати мережу загальноосвітніх шкіл з російською мовою навчання для повного задоволення потреб усіх бажаючих отримати освіту в таких закладах. Забезпечувати навчання дітей російської мови у старших групах дитячих дошкільних закладів і в підготовчих класах загальноосвітніх шкіл;

д) розширювати науково-дослідну роботу щодо вивчення російської мови як засобу міжнаціонального спілкування та її взаємозв'язку з рідними мовами народів СРСР. Удосконалювати систему підготовки науково-педагогічних кадрів з російської мови [24, с. 411].

Пункт №6. Доручити Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти УРСР та Міністерству освіти УРСР затвердити на період з 1984 по 1990 роки план підготовки та видання для учнів, студентів і викладачів навчальних закладів з неросійською мовою навчання типових комплектів підручників, ілюстрованих учбових посібників, методичної літератури з російської мови, словників, а також художньої літератури російською мовою. Забезпечити

повне задоволення потреб зазначених навчальних закладів республіки цими навчальними матеріалами.

Відповідно до встановленого порядку рекомендується внести пропозиції щодо трансформації журналу «Русский язык и литература в школах УССР» в журнал «Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР». Також слід розглянути питання про збільшення періодичності його виходу з 6 до 12 номерів на рік. Державний комітет УРСР по телебаченню і радіомовленню рекомендується організувати для учнів і студентів цикли навчальних і суспільно-політичних передач з російської мови через республіканські та місцеві радіостанції і телевізійні канали. Також важливо вдосконалювати спеціальні передачі для тих, хто вивчає російську мову, з метою покращення якості освіти та сприяння вивченню російської мови серед учнів і студентів.

Пункт № 7. Впродовж 1983-1985 років Міністерство освіти УРСР, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР та Державний комітет УРСР по професійно-технічній освіті мають завершити організацію кабінетів російської мови і літератури в усіх навчальних закладах, де викладання проводиться не російською мовою. Також передбачається оснащення цих кабінетів лінгафонною апаратурою та іншими технічними засобами, а також забезпечення навчально-наочними посібниками. При цьому необхідно вжити заходів для ефективного використання цих засобів у навчально-виховному процесі. Держбуд УРСР повинен врахувати в узгодженні з Міністерством освіти УРСР і Державним комітетом УРСР по професійно-технічній освіті в типових проектах початкових, восьмирічних, середніх загальноосвітніх шкіл і професійно-технічних навчальних закладів кабінети російської мови і літератури, з урахуванням поділу класів на підгрупи [24, с. 411].

Пункт № 9. Повідомити Держплану УРСР, Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Міністерству освіти УРСР та Державному комітету УРСР по професійно-технічній освіті про реалізацію

постанови від 26 травня № 473 «Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік».

а) звернутися до Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР та Міністерства освіти СРСР із пропозицією: надати випускникам сільських загальноосвітніх шкіл, які виявили бажання отримати спеціальність вчителя російської мови, право вступу на підготовчі відділення педагогічних інститутів і університетів без обов'язкового виробничого стажу; визначити порядок направлення і пільгового прийому випускників восьмирічних і середніх шкіл до педагогічних навчальних закладів відповідно до рекомендацій педагогічних рад і органів народної освіти [24, с. 411-412].

б) розширити стипендіальне забезпечення для студентів, що навчаються в педагогічних інститутах і університетах за спеціальністю «Російська мова і література в національній школі» на зразок стипендій, встановлених постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 18 жовтня 1971 р. № 755 (постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 14 грудня 1971 р. № 552) для студентів юридичних інститутів.

в) введення в аспірантуру вступного екзамену з російської мови і літератури та обов'язкового складання цього екзамену в межах кандидатського мінімуму для осіб, які поступають до аспірантури.

г) ухвалити рішення про збільшення з 1984 року на 15% ставок заробітної плати вчителів підготовчих і 1-3 класів, що проводять заняття з російської мови, вчителів російської мови і літератури 4-10 (11) класів загальноосвітніх шкіл та шкіл-інтернатів, вчителів російської мови і літератури всіх типів і найменувань професійних і середніх спеціальних навчальних закладів з неросійською мовою навчання, які розташовані в сільських місцевостях і в селищах міського типу [24, с. 411-412].

Внаслідок систематичної політики русифікації в освітньому секторі протягом 1960-1980 років відбулося зменшення кількості українських шкіл.

Кількість навчальних закладів із російською мовою навчання в Україні збільшилася з 4192 у 1959/60 навчальному році до 4703 у 1965/66 році. У той же час мережа українських шкіл зменшилася з 25 308 до 23 574. Важливо відзначити, що більшість українських шкіл були сільськими закладами з невеликою кількістю учнів. На відміну від них, російські школи функціонували у великих містах і мали приблизно тисячу і більше учнів. В середньому, на одну українську школу припадало 190 учнів, тоді як на російську - 524 учні. У Харкові, Донецьку, Одесі та інших великих містах на півдні та сході України, для «статистики», існувало лише кілька українських шкіл, решта були російськими. Не випадково, що громадські організації, займаючись питаннями освіти в Україні, не отримували доступ до інформації про таке співвідношення. Дані щодо кількості українських та російських шкіл у різних регіонах країни були так само приховані як і дані про виробництво танків і ракет на українських підприємствах [22, с. 205].

Шкільна реформа в Україні розпочалася у квітні 1959 року і тривала два десятиліття, суттєво підвищуючи рівень русифікації освіти. Кульмінацією стала кінцева кількість україномовних шкіл, яка досягла нуля до кінця 1970-х років, з втратою 8 700 таких навчальних закладів. Частка українських та українсько-російських шкіл у обласних центрах зменшилася до 28%.

Найактивніше витіснення української мови спостерігалось саме в українських школах. У середині 1980-х років у Києві лише 5% класів навчалися українською мовою, а п'ята частина учнів взагалі отримувала освіту в класах із українською мовою навчання. У столичних педагогічних вишах близько 70% лекцій велися російською мовою. Київський університет імені Тараса Шевченка викладав лише менше третини природничих наук і менше половини соціально-гуманітарних дисциплін українською мовою [22, с. 274-275].

РОЗДІЛ З ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ІТ-ТЕХНОЛОГІЙ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ ПОЛІТИКА РУСИФІКАЦІЇ В УКРАЇНІ В 1960Х- 1980-Х РОКАХ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

3.1. Методика використання ІТ-технологій у процесі вивчення теми в шкільному курсі історії України

Одним з пріоритетів стратегічного розвитку України як держави є приєднання до європейської спільноти. Тому наші навчальні заклади та їхню нормативно-правову базу слід наблизити до стандартів Європейського союзу. Ці стандарти визначають перелік необхідних навичок для вивчення історії, що відповідають цінностям демократичної держави. Зокрема, до них входять вміння працювати з історичними фактами, аналізувати джерела, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та відстоювати власну думку.

Сучасні вимоги освітніх стандартів вимушують вчителів не лише надавати учням інформацію, але й шукати шляхи її практичного використання у повсякденному житті. Також важливо застосовувати ці знання на практиці для збагачення життєвого досвіду. Знання повинні мати конкретний практичний вигляд та служити для поліпшення якості життя [].

У останні роки відбулися значні зміни у підходах до викладання суспільствознавчих дисциплін. Це стосується, передусім, методики викладання та використання інноваційних технологій навчання, спрямованих на розвиток здібностей учнів співпрацювати та розвивати колективні навички.

Інноваційне навчання означає новий етап у навчальному процесі, перегляд взаємодії між викладачем і студентом, акцент на особистісний та активний підхід кожного студента до навчання, а також визнання творчості та зацікавленості як ключових компонентів уроку.

Нетрадиційні методи викладання історії привертають увагу вчителів завдяки можливості вивчення обширного історичного матеріалу, який готує

учнів до зовнішнього оцінювання. Мета цих методів і форм інтерактивного навчання полягає в залученні учнів до різноманітних форм роботи під час уроку, сприяючи їхньому критичному мисленню та активному участі у процесі.

Головним завданням цих методик є стимулювання учнів розмірковувати під час отримання знань та навчання їх застосовувати в нових навчальних ситуаціях. Такий підхід сприяє розвитку самостійності та креативності учнів, що стає важливим аспектом їхньої освіти.

Сучасне навчальне заняття визначається, передусім, використанням сучасних методів навчання та новаторськими підходами до організації занять, де важливу роль відіграють технічні засоби. З інтенсивним процесом комп'ютеризації класів викладачі все частіше використовують інформаційні технології для пошуку і впровадження методів, спрямованих на підвищення ефективності навчання. Засоби інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) стають невід'ємною складовою сучасного навчального процесу на всіх рівнях. Використання ІКТ на заняттях сприяє активізації пізнавальної діяльності учнів та є ефективним інструментом для досягнення навчальних цілей і вирішення дидактичних завдань уроків [5].

Інформаційно-комунікаційні технології виявляються вельми ефективними для залучення учнів до навчального процесу. Вони перетворюють пасивних слухачів в активних учасників, спонукають до розвитку пізнавального інтересу до предметів, зокрема історії. Ці технології створюють проблемно-орієнтований, творчий та дослідницький характер навчальної роботи, сприяючи оновленню змістовної сторони предмета. Використання ІКТ дозволяє індивідуалізувати навчання та розвивати самостійну діяльність учнів. Це підвищує інтенсивність навчального процесу, сприяє розвитку психологічних механізмів, таких як увага, пам'ять, увага, та активізує розумові процеси, сприяючи розвитку основних компетенцій.

На уроках історії вчителі використовують комп'ютерні технології на різних етапах, але найбільш оптимальним їх використанням вважається на етапах вивчення нового матеріалу та закріплення отриманих знань, а також на контрольних уроках.

Використання комунікаційних технологій на уроках відбувається у різних форматах. Найрозповсюдженішим з них є використання мультимедійних презентацій. Протягом свого педагогічного стажу вчителі розробляють та накопичують комплекси уроків для всього навчального курсу. Якщо це можливо, також створюють презентації для виховних заходів та інших подій. Процес підготовки презентацій вимагає відповідального підходу, оскільки кожен їх елемент має бути ретельно продуманим, з метою забезпечити легке засвоєння матеріалу учнями. На створення однієї презентації може бути витрачено близько 2-2,5 годин, з метою відповідності темі уроку та використання різних видів анімації та аудіо. Втім, готовий результат може ефективно замінити інші засоби візуалізації та допомагати зосередити увагу учнів під час занять, оскільки керування програмою здійснюється одним кліком. PowerPoint володіє перевагами та можливостями для використання карт, різноманітних фотографій, портретів діячів та відеороликів. Для вчителів історії особливо корисними є електронні конструктори уроків історії, охоплюючи всесвітню історію та історію України для учнів 7-9 класів [28].

Крім того, як мультимедійні презентації, вчителі активно використовують флеш-фільми під час уроків. Ці фільми дозволяють візуально представити будь-яку подію, зануритися в історичну епоху та уявити, як відбувається ця подія. Флеш-фільми особливо ефективні при вивченні військових подій, таких як Куликовська битва, Полтавська битва, Бородінська битва тощо, оскільки вони допомагають учням реалістично уявити розташування протиборчих сил перед битвою, розвиток подій під час битви та її результат. Виразити це словами чи схематично малювати крейдою на дошці значно складніше і не передасть повного розуміння подій.

Мультимедійні карти представляють собою особливий тип інформаційних технологій, які зараз активно використовуються на уроках історії. Вони замінюють традиційні паперові карти, оскільки мультимедійні карти є більш наочними та невід'ємними в сучасному світі інформаційних технологій.

У педагогічній практиці широко використовуються навчально-методичні комплекти, такі як «Історія України, 9 клас» та «Всесвітня історія, 10 клас» і подібні.

Для забезпечення якісного засвоєння навчального матеріалу та контролю знань використовуються різні види тестів та тренажерів. Це може бути як тести, створені вчителем у програмах Word або PowerPoint, так і готові варіанти тестів, які легко доступні в Інтернеті. Тести можуть містити завдання з декількома варіантами відповідей, з яких учні вибирають правильний варіант. Також тести можуть бути представлені у формі малюнків, зображень чи фотографій. Методика роботи з тестами може бути різноманітною, включаючи індивідуальну та групову роботу.

Тренажери також містять завдання, які сприяють організації різних форм роботи, таких як фронтальна, групова та індивідуальна, забезпечуючи ефективний контроль та вивчення навчального матеріалу [28].

У роботі на уроках історії, крім інших методів, іноді використовують кросворди. Їх розгадування рідко проводиться на дошці, оскільки цей вид роботи виявляється найбільш ефективним, і всі учні приймають активну участь у цій діяльності.

Популярним заняттям серед учнів є складання пазлів з історичною тематикою. Це дає можливість учням ознайомитися з творами мистецтва, архітектури та скульптури.

Для підготовки старшокласників до зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) історії використовуються спеціальні тренажери. Ці тренажери включають в себе різноманітні завдання, аналогічні тим, які можуть зустрітися на ЗНО, та мають різні типи і номери завдань. Учень читає

інструкцію, виконує тест, після чого перевіряє свої відповіді, натискаючи кнопку «Перевірити», і отримує детальний аналіз виконаних завдань, який вказує, наскільки вірно були дані відповіді і як має бути правильна відповідь [31].

Можливості використання ІТ-технологій у навчальному процесі включають:

1. Використання мов програмування: Вчителі можуть використовувати мови програмування для створення різноманітних програмних продуктів, які можуть бути застосовані на різних етапах уроку. Це може включати інтерактивні завдання, вправи чи навіть ігри, що поліпшують засвоєння матеріалу.

2. Використання готових програмних продуктів: Використання готових програм, таких як енциклопедії чи програмно-педагогічні засоби, розширює можливості вчителя та забезпечує доступ до різноманітних джерел інформації для учнів.

3. Використання пакету Microsoft Office: Стандартні програми пакету Microsoft Office, такі як Word, Access і PowerPoint, надають вчителям і учням інструменти для створення текстових матеріалів, баз даних та електронних презентацій, що сприяє різноманітності методів викладання.

4. Застосування баз даних та Інтернет-сервісів: Використання різноманітних баз даних та Інтернет-сервісів може покращити та підвищити ефективність навчального процесу. Це може включати в себе використання онлайн-ресурсів для додаткового матеріалу, використання інтерактивних завдань та платформ для перевірки знань учнів [5].

Дистанційне навчання - це комплекс технологій, спрямованих на доставку основного навчального матеріалу та організацію інтерактивної взаємодії між учнями та викладачами під час навчання.

Сучасне дистанційне навчання базується на використанні таких ключових елементів:

1. Середовища передачі інформації: Включають різні засоби комунікації, такі як пошта, телебачення, радіо, та інформаційні комунікаційні мережі. Ці засоби дозволяють ефективно транслювати навчальний матеріал до учнів на відстані.

2. Методи, залежні від технічного середовища обміну інформацією: Включають різні технології та інструменти, які полегшують обмін інформацією між учнями та викладачами. Це може бути відправленням електронних лекцій, використання відеоконференцій, чи взаємодія через електронні платформи.

Зокрема, активно розвивається інтерактивна взаємодія з учнями через інформаційні комунікаційні мережі, де ключове значення має середовище інтернет-користувачів. Це дозволяє створювати динамічні та ефективні форми взаємодії, включаючи обговорення, групові проекти, та взаємні обміни інформацією між учнями та викладачами [5].

Забезпечення ефективного взаємодії з учнями під час дистанційного навчання має найвищий пріоритет. Важливо постійно перевіряти розуміння поставлених завдань та гарантувати повний доступ до навчальних матеріалів.

Дистанційна форма навчання представляє собою особливий вид освіти, який існує поряд із традиційним, заочним, вечірнім та екстернатним навчанням. Використання технологій дистанційного навчання відкриває нові можливості:

- Зниження витрат на проведення навчання.
- Можливість навчати велику кількість людей одночасно.
- Підвищення якості навчання завдяки використанню сучасних засобів, об'ємних електронних бібліотек та інших інструментів – створення єдиного освітнього середовища, що особливо актуально для корпоративного навчання.

Проте існують певні недоліки:

- Обмежений час для підготовки до уроку, що включає в себе використання комп'ютерів.
- Недостатня комп'ютерна грамотність серед учасників.
- Складність інтеграції комп'ютера в поурочну структуру занять.
- Не всі учні мають доступ до сучасних гаджетів та мережі Інтернет.
- При відсутності достатньої мотивації учні часто відволікаються на ігри, музику, перевірку характеристик ПК тощо.

Основними платформами для організації дистанційного навчання є:

- ZOOM: ідеальний інструмент для проведення онлайн-зустрічей та відеозв'язку;
- Google Classroom: безоплатний ресурс для освітніх закладів, що спрощує процес створення, розповсюдження та сортування завдань, а також прискорює обмін інформацією між вчителями та студентами. Для доступу достатньо мати аккаунт на Gmail;
- Google Meet: платформа для проведення відеоконференцій та вебінарів для різних аудиторій.

Дистанційне навчання, зокрема в історії, використовує комп'ютерні телекомунікації та має різноманітні форми занять:

- Kahoot: інструмент для створення вікторин, дидактичних ігор та тестів до уроків.
- Використання віртуальної інтерактивної дошки Padlet в навчальному процесі.
- Онлайн-тестування та навчальні заняття.
- Веб-заняття: дистанційні уроки, конференції, семінари, ділові ігри, лабораторні роботи, практикуми та інші активності, що реалізуються за допомогою телекомунікаційних засобів та можливостей Інтернету [17].

У сучасній освітній сфері інформаційні технології стали невід'ємною частиною навчального процесу в загальноосвітніх закладах. Вони сприяють:

- Підвищенню мотивації для самостійного навчання.

- Формуванню ключових навичок і компетентностей учнів.
- Розвитку креативності та виявленню творчого потенціалу.
- Самовдосконаленню особистісної самооцінки.

Використання інформаційних технологій на уроках дозволяє ефективно розширювати можливості навчального процесу. Ці технології розглядаються як ключовий елемент сучасної освіти, який допомагає вирішувати головні завдання навчання і виховання. Вони сприяють формуванню глибокого світогляду, розвитку навчальних, комунікативних та інших важливих навичок. Таким чином, інтеграція інформаційних технологій в освітній процес школи є необхідною і дієвою.

В науковому контексті під інформаційними технологіями розуміють комплекс методів, засобів та технік для зберігання, обробки, представлення та передачі даних. Вони сприяють розширенню людських знань і покращують можливості управління технічними та соціальними процесами.

Застосування інформаційних технологій в освіті є актуальним, оскільки вони відкривають нові можливості для навчального процесу. Мультимедійні інструменти, доступні для використання на уроках математики, дозволяють:

- Передавати інформацію у візуальному та аудіо форматах.
- Здійснювати практичну роботу з теоретичним матеріалом через різноманітні завдання.
- Контролювати рівень засвоєних знань учнів.
- Використовувати словники та термінологію.
- Інтегруватися з локальною мережею та іншими елементами навчальної платформи.

Використання інформаційних технологій у викладанні історії відкриває для вчителів нові горизонти. Це дозволяє зробити уроки більш динамічними, уникнути стереотипів, стимулювати інтерес учнів до предмету та розширювати спектр методів навчання [5]

Серед найбільш ефективних методів використання ІТ можна виділити:

- Мультимедійні презентації: для візуалізації ключової інформації.
- Флеш-фільми: для ілюстрації історичних подій або процесів.
- Мультимедійні карти: для демонстрації географічних аспектів або послідовності подій.
- Тести та тренажери: для перевірки знань та вмінь учнів.
- Кросворди: як цікавий спосіб перевірки та закріплення матеріалу.

Ці методи особливо корисні при підготовці учнів до зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО), дозволяючи створити цікаве та ефективне середовище для вивчення матеріалу [17].

Використовуючи сучасні педагогічні методи, вчителі активно користуються мультимедійними презентаціями, флеш-відео, картою з мультимедійним змістом, тестами, тренажерами, кросвордами та історичними пазлами. Інформаційні технології привертають увагу учнів, підсилюють їх зацікавленість у предметі та підтримують мотивацію до навчання. Вони сприяють розвитку критичного мислення та активності. Вплив таких технологій на емоційний та когнітивний рівень учнів залежить від індивідуального підходу вчителя. Для досягнення найкращих результатів важливо використовувати технології, які поєднують різноманітні типи інформаційного матеріалу (текст, графіка, аудіо, реалістичні візуалізації) з інтерактивними методами навчання, що сприяє зростанню мотивації учнів завдяки комп'ютерному представленню навчального матеріалу[31].

Використання сучасних технологій в навчальному процесі підвищує наочність уроків історії, активізує діяльність учнів та стимулює їхню зацікавленість. Постійний зворотній зв'язок збагачує навчання, сприяючи позитивному ставленню до історії.

3.2 Аналіз авторської розробки плану-конспекту уроку з історії України у 10 класі

Для нашої роботи було розроблено план-конспект для 10 класу за темою: Культура і духовне життя в період загострення кризи радянської системи (1965-1985 рр.) (додаток А). В процесі роботи на уроці учні мають досягти таких результатів:

Учні аналізують ситуацію щодо системної кризи радянського суспільства, встановлюють власну позицію щодо зв'язків між цими процесами та особливостями політичного життя, а також суперечливими явищами у розвитку культури та духовного життя в Україні. Вони розкривають основні фактори і тенденції розвитку культури у другій половині 60-х - середині 80-х років ХХ століття. Також вони висловлюють свою точку зору щодо кризи суспільної свідомості та початку формування подвійної моралі в радянському суспільстві.

Цінності: Учні відзначають значущий внесок видатних діячів української культури під час розгляду цього періоду в розвиток культурного середовища. Вони усвідомлюють велику роль цих постатей у культурному відродженні України та активній боротьбі за її незалежність. Сприймаючи внесок культурних діячів як суттєвий фактор у культурному розвитку, учні висловлюють своє розуміння того, як ці особистості впливали на формування національної ідентичності та підтримку ідеї незалежності України.

За тип уроку ми обрали комбінований з використанням індивідуальних інформаційних проектів, так як краще продовжувати вивчати новий матеріал, та взяти більше технологій щоб вивчити тему.

Вид заняття для уроку – елементи дослідження та інноваційних технологій на основі мультимедійної презентації. Для уроку нам знадобиться таке обладнання як: мультимедійна презентація, електронний підручник Історія України 10 клас, роздатковий матеріал.

Для уроку ми підібрали відповідний до теми уроку епіграф, автором слів є В. Стус.

*На все розхресті люті і жаху,
На все прозрінні смертного крику
Дай, Україно, гордого шляху,
Дай, Україно, гордого лику...*

Урок ми почнемо з організаційного моменту, - привітання та відмітити відсутніх учнів, якщо вони є.

Наступним кроком це актуалізації опорних знань у вигляді фронтального опитування.

1. Чому активізувався дисидентський рух у другій половині 1970-х років?

2. Українська Гельсінська Група (УГГ) була легальною чи підпільною організацією?

3. Які форми діяльності характеризували УГГ?

4. Що спричинило посилення переслідувань дисидентів наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років?

5. Які наслідки мала діяльність дисидентів?

Найголовнішим етапом є вивчення нового матеріалу. На початку ми представляємо план уроку якій складається з 4 пунктів.

Почнемо з першого це розвиток системи освіти. Русифікація. Середня спеціальна та вища школа.

В першому пункті розповідаємо про розвиток освіти. Та зосереджуємо увагу учнів на процесі ідеологізації і русифікації.

Епоха Брежнєва відзначалася стрімким наростанням ідеологізації та русифікації у всіх сферах культурного життя, що залишило глибокий слід на всіх аспектах культурного життя в Україні, особливо в освіті.

Представляємо учням таблицю розвитку освіти в якій відображаються позитивні і негативні явища.

Розвиток освіти	
<i>Позитивні явища</i>	<i>Негативні явища</i>
<ol style="list-style-type: none"> 1. Впровадження загальної середньої освіти. 2. Збільшення ресурсного забезпечення шкіл: методичних та матеріальних ресурсів. 3. Основательна підготовка учнів у базових дисциплінах, введення нових предметів та досягнення високого рівня загальної освіти. 4. Створення педагогічних шкіл для передачі передового досвіду. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Зростання ідеологізації та русифікації у сфері освіти. 2. Суворий контроль з боку партійних структур над педагогічним корпусом. 3. Збільшення тягаря на учнів у зв'язку з ускладненням навчальних програм. 4. Углиблення розриву між вищою і середньою освітою, при якому базова підготовка в школі виявляється недостатньою для вступу до вищих навчальних закладів. 5. Зростання нерівності між сільськими та міськими школами. 6. Орієнтація шкіл на передачу знань учням, ігноруючи необхідність практичного життєвого досвіду. 7. Відставання системи освіти від потреб нового етапу науково-технічного розвитку. 8. Майже відсутня диференціація шкіл

Також звертаємо увагу на русифікацію, адже в наслідок політики почалися закриватися українські школи, особливо це помітно в Криму та інших обласних центрах.

Ініціатива Л. Брежнєва в той період призвела до активного поширення ідеї про злиття націй і народностей СРСР в одну «радянську націю». Найбільш підступними виявились ці дії у сфері народної освіти. Поступова русифікація освіти, розпочата у 1938 році і посилена в 1960-х роках, досягла катастрофічних наслідків для українських шкіл до кінця 1970-х років.

З введенням загальної середньої освіти у 1978 році розпочався новий наступ на українські школи, підтверджений постановою ЦК КПРС від 31 червня 1978 року «Про подальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках». Новий етап русифікації та ідеологізації розпочався у 1983 році з введенням нової реформи шкільної

системи. У травні 1983 року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалили таємну постанову «Про додаткові заходи щодо удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх і навчальних закладах союзних республік». Виконуючи цю постанову, керівництво УРСР у червні 1983 року прийняло власну постанову, в якій, зокрема, передбачалася надбавка в розмірі 15% для вчителів російської мови і літератури.

Ця цілеспрямована русифікація призвела до зникнення українських шкіл в Криму і східних районах УРСР. В обласних центрах лише 22% шкіл були українськими. Окрім освіти, русифікація швидко поширилася на інші сфери культурного життя, такі як книговидавництво (українські книги склали лише чверть книжкового фонду), бібліотеки, театри (у Києві лише 1 з 11 театрів був українським), кіно (за десятиліття з 1976 по 1986 роки українські кіностудії створили 200 фільмів, але лише 126 було продубльовано або знято українською мовою) і телебачення.

Підсумувавши перше питання переходимо до другого становище науки: здобутки і проблеми.

З проблематикою другого питання учні ознайомлюються самостійно за допомогою підручника, а саме складають тези, та звертають увагу на ключові моменти.

Особливу увагу слід звернути на такі ключові моменти:

1. Академія наук Української РСР залишалась центром наукових досліджень, відзначаючись значущим внеском у розвиток науки в країні.

2. Відзначено зростання чисельності наукових працівників, що свідчить про активний розвиток наукової спільноти в Україні.

3. Прогресування наукових галузей, які не вимагали складного лабораторного обладнання, а також тих, що були пов'язані з військовими і космічними дослідженнями.

4. Спостерігався майже повний занепад суспільних дисциплін та їх ідеологізація, що могло впливати на різноманітність наукових підходів та досліджень.

5. Фінансування більшості наукових установ залишалося неповним, що може бути визначено як один із важливих викликів для розвитку науки в Україні в той період.

Після обговорення виконання завдань учнів переходимо до третього питання, яке є найбільшим і обширним. Для зручності його поділили на підпункти. У першому підпункті розглядаємо основні тенденції розвитку літератури і мистецтва. Панування соціалістичного реалізму визначало творчий ландшафт літератури та мистецтва в Україні в період з 60-х по 80-ті роки минулого століття. Однак цей метод мав свої особливості та суперечності:

1. Паралельне існування офіційного та «справжнього» мистецтва: Під владою соціалістичного реалізму існувало офіційне мистецтво, відповідне ідеології влади, та «справжнє» мистецтво, яке намагалося виразити автентичний дух часу та національну самобутність.

2. Боротьба за збереження національного колориту: В умовах русифікації та ідеологізації виникала боротьба за збереження національного колориту та самобутності української культури.

3. Поширення обмеженої кількості світових класичних зразків мистецтва: Гасло «мистецтво належить народу» обмежувало доступ до широкого спектру світового мистецтва, ведучи до відірваності від міжнародного художнього процесу.

4. Замкненість та відірваність від світового мистецького процесу: Умови дефіциту інформації та ідеологічного тиску створювали замкненість української культурної сцени від світового художнього процесу.

5. Труднощі та суперечності суспільства: Труднощі та суперечності суспільства 60-80-х років відбивалися на літературі та мистецтві, де влада намагалася підкреслити свої ідеї, а талановиті творці відчували обмеження у вираженні національної самобутності.

В другому пункті розглядаємо кіно.

Ведемо розповідь про розвиток кліматографії, про розвиток і створення спілок. Також про відомі фільми та з'являються нові прізвища режисерів в кінематографії.

Творчість видатних режисерів, таких як С. Параджанов, Ю. Ілленко, Л. Осика, О. Фіалко, О. Савченко, Р. Сергієнко, К. Муратова, Л. Биков, визначилася як ключовий елемент в історії українського кінематографу. Унікальні стрічки, такі як «Тіні забутих предків», «Камінний хрест», «Вечір на Івана Купала», «Білий птах з чорною ознакою», «Криниця для спраглих», «Соломія Крушельницька», «Меланхолійний вальс», «Розпад», «Поріг», «В бій ідуть тільки «старики»», «Ати-бати, йшли солдати» та інші, стали справжнім скарбом українського кіно.

Важливою ознакою визнання українського кіно на світовому рівні є той факт, що в 1965 році фільми «Тіні забутих предків» та «Білий птах з чорною ознакою» отримали престижні нагороди на міжнародних фестивалях. Це підтвердило високий професійний та мистецький рівень українського кінематографу, а також свідчить про зростання міжнародного авторитету української кінематографії.

Протягом розповіді вчителя учні занотують основне в зошит та інформацію з презентації. Далі переходимо до наступного підпункту три театр.

В Україні в 1965 р. працювало 60 театрів, які протягом року відвідували близько 15,5 млн глядачів. Протягом 1958–1965 рр. кількість глядачів у театрах республіки збільшилася з 14,3 до 15,5 млн на рік.

Найвідомішими п'єсами стали «Фауст і смерть» О. Левади, «Веселка» М. Зарудного, «Нащадки запорожців» О. Довженка, «Де твоє серце» О. Коломійця та ін.

Найвідомішими режисерами стали С. Сміян, А. Скибенко, О. Король, В. Афанасьєв, О. Беляцький, І. Равицький, В. Загоруйко, В. Козьменко-Делінде, М. Шейко. Високохудожні образи створювали актори Н. Ужвій,

В. Дальський, В. Добровольський, О. Кусенко, А. Роговцева, Д. Гнатюк, А. Солов'яненко, А. Мокренко, М. Кондратюк, Є. Мірошніченко, їхній внесок був помітний не лише в Україні, а й на сценах інших держав, де вони з успіхом гастролювали.

Протягом розповіді писали саме головне до зошити, і плавно переходимо до наступного підпункту музика. Адже музика стала невідомою частиною творчості українців.

Плідною була творчість композиторів старшого покоління, її збагачувала авангардна музика композиторів-шістдесятників Л. Грабовського, В. Годзяцького, В. Сильвестрова, В. Загоруєва. Розвиток української музики характеризувався збагаченням усіх її жанрів, зокрема великої музичної форми. Увагу глядачів привернули опери «Арсенал», «Тарас Шевченко» Г. Майбороди, «Назар Стодоля» К. Домінчина, «Украдене щастя» Ю. Мейтуса, балети «Чорне золото» В. Гомоляки, «Тіні забутих предків» В. Кирейка та ін.

Схвально зустріла грамотність такі композиції: Друга симфонія Б. Яровинського, цикл «Батьківщина» М. Дремлюги, сюїта «Король Лір» Г. Майбороди, симфонічні композиції Л. Колодуба, В. Губаренка, Я. Лапинського.

Людиною великого таланту і музичного чуття був В. Івасюк – молодий композитор, уродженець Буковини. Він мав хист і до музики, і до поезії, складав віршовані тексти для своїх музичних творів. Його пісні «Я піду в далекі гори» (1968), «Червона рута» (1969), «Водограй» (1969) були популярні в Україні та за її межами. Пісня «Червона рута» дала назву фестивалю української пісні та музики, який з 1989 р. Регулярно проводиться в різних містах України.

Також треба не забувати про барви 70–80-тих років музика Л. Дичко, І. Шамо, М. Скорика, Є. Станковича. Широкою популярністю користувалися виконавці масової естрадної пісні С. Ротару, В. Зінкевич, Н. Яремчук.

Пропаганді музичної творчості українського народу сприяла діяльність таких художніх колективів, як Державний симфонічний оркестр України, капели «Думка», «Трембіта», Український народний хор, Закарпатський народний хор, вокальне тріо сестер Байко, квартет ім. М. Лисенка та багато інших.

Музика в саме в ці роки стає українською попри всі заборони які виходили саме в цей час.

Переходимо до останнього пункту нашої теми а саме Наступ тоталітаризму на українську культуру.

У період з 1970 по 1980 роки спостерігалось інтенсивне наростання ідеологічного тиску системи на українську культуру. Будь-яку проявлену незалежність у сфері української культури та відступ від ідеологічних догм режим розцінював як прояв «буржуазного націоналізму» та «антирадянщини».

У цей період почало активно зростати вплив цензури, що призвело до справжньої «чистки» редакцій газет, журналів, видавництв та академічних інститутів гуманітарного спрямування. Ідеологічний тиск також сягав творчої інтелігенції.

Під керівництвом секретаря ЦК КПУ з ідеології, Ю. Маланчука, відбувалася кампанія цькування митців, які відмовлялися працювати в чітко визначених ідеологічних рамках партії. Наприклад, було засуджено та заборонено друкувати роман «Собор» О. Гончара, а роман Р. Іванчука «Мальви» вилучено з продажу. Також були виключені зі складу Спілки письменників України І. Дзюба, М. Лукаш, В. Некрасов та інші. Творчість Л. Костенко мала великі труднощі з доступом до читача.

У 1989 році помер І. Стус, а доля І. Світличного була зламана. Схожі процеси відбувалися в кінематографі, образотворчому мистецтві та інших галузях культури. З партії було виключено 37 тис. представників української інтелігенції. Наприкінці 1970-х років ідеологічний тиск на українське слово трохи послабився, але розпочалася сильна хвиля утисків

та чисток саме серед інтелігенції, оскільки деякі письменники, такі як Стус, померли в таборах, і з'явилися шістдесятники та дисиденти. Розглянувши новий матеріал уроку ми перегадимо до розділу закріплення вивченого матеріалу та набутих навичок, проведемо з учнями бесіду задавши їм питання.

Як ви вважаєте, 1960–1980-ті роки були періодом піднесення чи занепаду української культури? Свою думку обґрунтуйте.

Після закріплення матеріалу проводимо підсумки уроку, узагальнюємо сказане все за урок.

Реформа освіти призвела до введення загального обов'язкового навчання, але в той же час призвела до посилення русифікації в національній школі та ідеологізації навчального процесу. Наукові дослідження були спрямовані тоталітарною державою переважно на потреби військово-промислового комплексу, тоді як розвиток гуманітарних наук перебував у стані повного занепаду.

У культурному житті важливу роль відіграли письменники і поети, які, використовуючи художнє слово, виступали проти русифікації України. Особливе місце серед них займали «шістдесятники». Митці кіно і театру внесли значний внесок у збереження національної самосвідомості громадян.

Зазвичай, проте, партійним ідеологам вдавалося використовувати творчу інтелігенцію як інструмент пропаганди. Ті, хто не підкорявся диктату, швидше чи пізніше втрачали можливість займатися своєю професією і взаємодіяти з аудиторією культурних цінностей, перетворюючись на відсторонених від широкої публіки.

В останні хвилини уроку задаємо учням домашнє завдання та пояснюємо його виконання. По перше це опрацювання тексту підручника, друге це відповіді на питання в кінці параграфа та завдання для отримання відмінної цінки це контурна карта.

ВИСНОВКИ

Русифікація України у період з 1960 по 1980 роки визначалася як одна з ключових проблем, що стояли перед країною. Ця політика спрямовувалася на пригнічення української мови та культури, а також на активне поширення російської мови у всіх сферах суспільного життя.

За цей період в Україні спостерігалось інтенсивне загострення політики русифікації в межах Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Це призвело до суттєвого обмеження використання української мови у громадському, політичному та культурному житті.

У громадському житті російська мова здобула панування в усіх сферах. У містах більшість навчальних закладів, культурних установ і громадських організацій працювали російською мовою. Українська мова фактично витіснена з мас-медіа, за винятком окремих програм на радіо та телебаченні.

У політичній сфері російська мова також стала превалюючою. Усі державні документи та офіційні виступи здійснювалися російською мовою, тоді як українська мова була обмежена, головним чином, в галузях освіти та культури.

Ця політика русифікації викликала значний опір серед українського населення. З'явилося безліч рухів та організацій, що боролися за збереження та захист української мови та культури.

Один із найвидатніших учасників українського опору був Іван Дзюба. У своїй праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» він різко критикував політику русифікації та її негативний вплив на українську мову та культуру.

Політика русифікації призвела до значного обмеження використання української мови в громадському, політичному та культурному житті Української РСР. Це мало негативний вплив на розвиток української мови та культури та викликало активний опір серед українського населення.

У період з 1960-х до 1980-х років політика російського впливу значно посилилася в історичній науці Української РСР. Ця стратегія проявлялася через ідеологічний тиск на науковців, зокрема дослідники української історії

перебували під постійним тиском ідеологічних структур, їхні наукові праці піддавались рецензіям та цензурі, а неугодні ідеологічно висновки відкидалися. А також через обмеження доступу до джерел, історикам ускладнено було отримати доступ до джерел, що стосувалися української історії. Часто документи були засекречені або навіть знищені.

Ця стратегія російського впливу призвела до значних змін в історичній науці Української РСР. Українська історіографія стала жертвою ідеологічного тиску, обмеженого доступу до джерел, і домінування російської історіографії. В результаті цієї політики російського впливу в історичній науці Української РСР виникли негативні наслідки для української культури та самосвідомості. Вона сприяла дискредитації української історії та культури, а також підриву українського національного самосвідомлення. Українські історики, які висловлювали свою неохвалення стосовно політики зросійщення, були змушені проводити свою наукову діяльність у підпіллі. Вони заснували та оперували нелегальними історичними товариствами та гуртками, приділяючи особливу увагу дослідженням української історії та культури.

Діяльність українських істориків, які працювали у підпіллі, сприяла пробудженню національної свідомості в Україні та готувала ґрунт для національно-визвольного руху. У той же період, політика русифікації в освітній сфері УРСР (1960-1980 рр.) мала за мету обмеження використання української мови в освіті та введення російської як єдиної мови навчання. Ця політика впроваджувалася в рамках загальної стратегії русифікації, що реалізувалася в Радянському Союзі протягом цього періоду. Основні заходи політики русифікації в освітній сфері УРСР включали:

1. Зменшення кількості україномовних шкіл. У 1960-х роках в УРСР було закрито приблизно 1000 україномовних шкіл. Кількість україномовних шкіл до кінця 1980-х років складала всього 30%.

2. Запровадження російської мови як обов'язкової дисципліни. З постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо поліпшення

вивчення російської мови в школі» в 1960-х роках усі школи УРСР були зобов'язані викладати російську мову як обов'язковий предмет.

3. Збільшення кількості російських класів і шкіл у містах. У містах УРСР було створено значну кількість російських класів і шкіл, де основною мовою навчання була російська, і де переважали діти російськомовних сімей.

ІТ-технології набувають все більшого значення в сфері освіти. Вони застосовуються для підвищення ефективності навчання, створення більш інтерактивних та захопливих уроків, а також для розвитку критичного мислення та творчих навичок учнів. Використання ІТ-технологій у процесі вивчення теми історії України в шкільному курсі може бути реалізоване різними способами:

1. Впровадження віртуальних музеїв та освітніх ресурсів: Використання віртуальних музеїв та освітніх ресурсів може забезпечити учням доступ до історичних артефактів і матеріалів, які їм було б важко побачити в реальному житті.

2. Інтеграція інтерактивних навчальних матеріалів: Використання інтерактивних матеріалів, таких як відео, інтерактивні карти та графіки, сприяє кращому розумінню історичних подій та процесів учнями.

3. Застосування ІТ-технологій для проектної роботи: Використання ІТ-технологій для створення проектів дозволяє учням застосовувати свої знання та навички в реальному світі, сприяючи розвитку практичних умінь.

ІТ-технології можуть приносити ряд переваг у процес вивчення історії України, і ось кілька з них:

1. Покращення засвоєння матеріалу: Використання ІТ-технологій дозволяє учням краще зрозуміти історичні події та процеси, зробивши навчання більш інтерактивним та захоплюючим.

2. Розвиток критичного мислення та творчих навичок: ІТ-технології стимулюють розвиток критичного мислення та творчих навичок учнів, оскільки вони можуть використовувати їх для вирішення проблем, аналізу інформації та створення нових продуктів.

3. Залучення учнів до процесу навчання: Використання ІТ-технологій може зробити процес навчання цікавішим та захоплюючим, сприяючи активній участі учнів та створенню стимулюючого навчального середовища.

ІТ-технології можуть виступати потужним інструментом для ефективного вивчення історії України. Ці технології можуть сприяти кращому розумінню учнями історичних подій та процесів, сприяти розвитку їх критичного мислення та творчих навичок, а також активізувати їх участь у процесі навчання.

Створення авторського конспекту уроку з історії України для 11-го класу відповідає всім сучасним вимогам навчання. У конспекті чітко визначено завдання уроку, його тип, форма проведення, необхідне обладнання, а також послідовність подій під час уроку. План включає в себе всі етапи навчання, такі як актуалізація опорних знань, вивчення нового матеріалу, узагальнення та систематизація інформації, підсумок уроку та надання домашнього завдання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Біографія Дзюби Івана Михайловича. *Бібліотека української літератури*. URL: <https://cutt.ly/YwDlzsSu> (дата звернення 01.12.2023).
2. Біографія, життя та творчість Гончара Олеся Терентійовича. *Бібліотека української літератури*. URL: <https://cutt.ly/vwDlzcyc6> (дата звернення 01.12.2023).
3. Богатчук С. Спогади однодумців про Стуса В. як поета та громадянина. 2020 р. URL: <https://cutt.ly/IwDlzIPt> (дата звернення 01.12.2023).
4. Богдановська Л. Використання інформаційно-комунікаційних технологій на уроках історії . Рідна школа. 2013. № 3. С. 62-65.
5. Використання засобів ІКТ для підвищення ефективності уроку історії. *Блог вчителя суспільних дисциплін Сібагатої Ірини Григорівни*. URL: <https://vhetelsibagatova.blogspot.com/2015/12/blog-post.htm> (дата звернення 01.12.2023).
6. Гончар О. Щоденники у 3-х т. Том 1: 1943 – 1967; упоряд., підгот. текстів, іл. матеріалу В. Гончар. Київ : Веселка, 2002. 455 с.
7. Гончар О. Щоденники у 3-х т. Том 2: 1968-1983; упоряд., підгот. текстів, іл. матеріалу В. Гончар. Київ: Веселка, 2003. 607 с.
8. Гончар О. Щоденники у 3-х т. Том 3 : 1984-1995; упоряд., підгот. текстів, іл. матеріалу В. Гончар. Київ : Веселка, 2004. 606 с.
9. Гордієнко Д. «...Засуджений на довічне життя». [Рец.:] Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР, уклад. В. Кіпіані, Х. (Віват), 2019, 688 с.; іл. (Серія «Історія та політика»). URL: <https://cutt.ly/HwDIWeg9> (дата звернення 01.12.2023).
10. Десятов Д. Методика використання інформаційно-комунікаційних технологій у навчанні історії. Харків: Основа, 2011. 111 с.
11. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? 1998. 276 с.
12. Дзюба І. Нагнітання мороку: від чорносотенців ХХ ст. до українофобів початку ХХІ ст. Київ: Києво-Могилянська академія, 2011. 503 с.

13. Етноцид українців в СРСР. *Український вісник*. Ч. 7–8. Париж; Балтимор; Торонто, 1975. С. 33-147.
14. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Х., 2003. 144 с.
15. Інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) та їх роль в освітньому процесі. URL: <https://osvita.ua/school/method/technol/6804/> (дата звернення 13.11.2023).
16. Ічанська Н., Єрьомченко Д. Використання комп'ютерних технологій на уроках історії. *Математика. Інформаційні технології. Освіта* : тези доп. XII Міжнар. наук.-практ. конф., Луцьк-Світязь, 2 – 4 черв. 2023 р. Луцьк : ВНУ, 2023. С. 91-93.
17. Кадемія М., Шахіна І. Інформаційно-комунікаційні технології в навчальному процесі : Навчальний посібник. Вінниця : ТОВ «Планер». 2011. 220 с.
18. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. 496 с.
19. Коляска І. Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації. Торонто, 1970. 246 с.
20. Комаров Ю. С. Використання мультимедійного комплексу у викладанні історії. *Комп'ютер у школі та сім'ї*. 2004. №2. С. 36 – 38.
21. Кравців Б. Прогресування русифікації в Українській РСР. *Сучасність*. Ч. 10. Мюнхен, 1972. С. 31-37.
22. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 3. Київ: Темпора, 2013. 504 с.
23. Лісовий В. Спогади. URL: <https://museum.khpg.org/1281364212> (дата звернення 01.12.2023).
24. Лизанчук В. В. Навічно кайдани кували: Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1995. 415 с.

25. Масенко Л. Мова і Суспільство: постколоніальний вимір. Київ, 2004. 164 с.
26. Масенко Л. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 399 с.
27. Мельникова О. Особливості дисидентських комунікацій в Україні 1960 – початку 1990 рр. Дис. на здобуття наук. ст. кандидата наук із соціальних комунікацій за спеціальністю 27.00.01 – теорія та історія соціальних комунікацій. – Маріупольський державний університет, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара. Дніпро, 2018. 399 с.
28. Методика використання ІКТ на уроках історії URL: <https://cutt.ly/bwDIHz7u> (дата звернення 01.12.2023).
29. Мороз В. Репортаж із заповідника імені Берії. Мюнхен, 1967. URL: <https://cutt.ly/bwDIKU4> (дата звернення 01.12.2023).
30. Парахіна М. Особливості русифікації в УРСР у другій половині 1950 – першій половині 1960-х рр. (з історії мовної проблеми). *Український історичний журнал*. 2014. № 4. URL.: <https://cutt.ly/swDIMpVh> (дата звернення 01.12.2023).
31. Пометун О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі. Київ: Генеза, 2006. 328 с.
32. Проектування сучасного уроку історії засобами ІКТ. URL: https://rmk-mv.blogspot.com/2018/01/blog-post_57.html (дата звернення 01.12.2023).
33. Ренчка І. Є. Українська мова в національно-визвольному русі в Україні 1960–1980-х років. URL: <https://cutt.ly/KwDIMSG2> (дата звернення 01.12.2023).
34. Русифікація. *Українська мала енциклопедія* : 16 кн. : у 8 т.. проф. Є. Онацький. Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. Буенос-Айрес, 1964. Т. 7, кн. XIII : Літери Риз. Се. С. 1644.

35. Салтановська С. Використання інтерактивних технологій для формування ключових компетентностей учнів на уроках історії. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/ped/27feb2018/68.pdf> (дата звернення 20.10.2023).
36. Сінченко О., Стус Д., Фінберг Л. Дисиденти. Антологія текстів. Київ: Дух і Літера, 2018. 656 с.
37. Смаль-Стоцький Р. Українська мова в советській Україні. Друге поширене видання. НТШ в ЗДА. Нью-Йорк; Торонто; Сідней; Париж, 1969. 318 с.
38. Студентські історичні студії: зб. наукових праць студентів, Випуск 9. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2023. 198 с. URL: <https://cutt.ly/qwDzf1Kd> (дата звернення 01.12.2023).
39. Стус В. Поет і громадянин. Книга спогадів та роздумів. 2020. 684 с.
40. Українська культура в другій половині 60-80-х років URL: <https://buklib.net/books/28940/> (дата звернення 01.12.2023).
41. Чорновіл В. Твори. У 10 томах Т. 1. Літературознавство. Критика. Журналістика. Упоряд. В. Чорновіл. Передм. В. Яременка, М. Коцюбинської. Київ: Смолоскип, 2002. 640 с.
42. Чорновіл В. Твори. У 10 томах. Т. 2. «Правосуддя чи рецидиви терору?». «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966 – 1969 рр.. Упоряд. В. Чорновіл. Передм. Лесь Танюк. Київ: Смолоскип, 2003. 906 с.
43. Чорновіл В. Твори. У 10 томах. Т. 3. («Український вісник», 1970-72). Упоряд. Валентина Чорновіл. Передм. М. Косів. Київ: Смолоскип, 2006, 976 с.
44. Чорновіл В. Твори. У 10 томах. Т. 4. Кн. 1. Листи. Упоряд. М.Коцюбинська, В.Чорновіл. Передм. М. Коцюбинська. Київ: Смолоскип, 2005. 990 с.

45. Чорновіл В. Твори. У 10 томах. Т. 4. Кн. 2. Листи. Упоряд. М.Коцюбинська, В.Чорновіл. Передм. М. Коцюбинська. Київ: Смолоскип, 2005. 1068 с.

46. Чорновіл В. Твори. У 10 томах. Т. 5. Публіцистика, документи, матеріали «Справи № 196» (1970 – 1984 / Упоряд. Валентина Чорновіл. Київ: Смолоскип, 2007. 912 с.

47. Чорновіл В. Твори. У 10 томах. Т. 6. Документи та матеріали (Листопад 1985 квітень 1990). Упоряд. Валентина Чорновіл. Київ: Смолоскип, 2009. 1052 с.

48. Чорновіл В'ячеслав Максимович. *Віртуальний музей інституту журналістики*. URL: <https://cutt.ly/fwDlxERw> (дата звернення 01.12.2023).

49. Школа Д. Опозиційний рух в Україні у 60-ті – 70-ті рр. XX ст. URL: <https://cutt.ly/kwDzzgNo> (дата звернення 21.11.2023).

50. Ярмоленко М. Мовна політика в УРСР у 40–80-х роках XX століття. URL: <https://cutt.ly/LwDzcVYG> (дата звернення 21.11.2023).

ДОДАТКИ

Додаток А

Розробка уроку

Тема: *Культура і духовне життя в період загострення кризи радянської системи (1965-1985 рр.)*

Очікувані результати: Учні аналізують ситуацію щодо системної кризи радянського суспільства, встановлюють власну позицію щодо зв'язків між цими процесами та особливостями політичного життя, а також суперечливими явищами у розвитку культури та духовного життя в Україні. Вони розкривають основні фактори і тенденції розвитку культури у другій половині 60-х - середині 80-х років ХХ століття. Також вони висловлюють свою точку зору щодо кризи суспільної свідомості та початку формування подвійної моралі в радянському суспільстві.

Цінності: Учні відзначають значущий внесок видатних діячів української культури під час розгляду цього періоду в розвиток культурного середовища. Вони усвідомлюють велику роль цих постатей у культурному відродженні України та активній боротьбі за її незалежність. Сприймаючи внесок культурних діячів як суттєвий фактор у культурному розвитку, учні висловлюють своє розуміння того, як ці особистості впливали на формування національної ідентичності та підтримку ідеї незалежності України.

Тип уроку: комбінований з використанням індивідуальних інформаційних проектів.

Обладнання: підручник, хрестоматія, стінна карта «Україна в період застою», атлас, виставка творів Л. Костенко, П. Загребельного, М. Стельмаха, О. Гончара, Д. Павличка, В. Стуса; портрети Л. Костенко, П. Загребельного, Д. Павличка, В. Симоненка, О. Гончара, В. Стуса, І. Драча, В. Івасюка, І. Миколайчука, І. Гончара, С. Параджанова; фонограми пісень «Червона рута», фотовиставка життя і творчості Алли Горської.

*На все розхресті люті і жаху,
 На все прозрінні смертного крику
 Дай, Україно, гордого шляху,
 Дай, Україно, гордого лику...*

В. Стус

Хід уроку

I. Організаційний момент

Привітання, перевірка присутності.

II. Актуалізація опорних знань та вмінь учнів

Фронтальне опитування

1. Чому активізувався дисидентський рух у другій половині 1970-х років?
2. Українська Гельсінська Група (УГГ) була легальною чи підпільною організацією?
3. Які форми діяльності характеризували УГГ?
4. Що спричинило посилення переслідувань дисидентів наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років?
5. Які наслідки мала діяльність дисидентів?

III. Вивчення нового навчального матеріалу

ПЛАН

1. Розвиток системи освіти. Русифікація. Середня спеціальна та вища школа.
2. Становище науки: здобутки і проблеми. Зростання ідеологічного тиску на освіту і науку.
3. Розвиток літератури. Формування опозиційних напрямків та репресій відносно письменників. Основні тенденції розвитку українського мистецтва.
4. Наступ тоталітаризму на українську культуру.

1. *Розвиток системи освіти. Русифікація. Середня спеціальна та вища школа.*

Розповідь учителя.

У другій половині 1960-х та першій половині 1980-х років розвиток освіти в Україні відзначався значними контраверсіями. Важливо детальніше розглянути процеси ідеологізації та русифікації.

Епоха Брежнєва відзначилася стрімким наростанням ідеологізації та русифікації у всіх сферах культурного життя, що залишило значний відбиток на усі аспекти культурного життя в Україні, зокрема в освіті. Навіть при наявності деяких позитивних явищ, спостерігалися значущі негативні тенденції у сфері освіти.

Розвиток освіти	
<i>Позитивні явища</i>	<i>Негативні явища</i>
1. Впровадження загальної середньої освіти. 2. Збільшення ресурсного забезпечення шкіл: методичних та матеріальних ресурсів. 3. Основательна підготовка учнів у базових дисциплінах, введення нових предметів та досягнення високого рівня загальної освіти. 4. Створення педагогічних шкіл для передачі передового досвіду.	1. Зростання ідеологізації та русифікації у сфері освіти. 2. Суворий контроль з боку партійних структур над педагогічним корпусом. 3. Збільшення тягаря на учнів у зв'язку з ускладненням навчальних програм. 4. Углиблення розриву між вищою і середньою освітою, при якому базова підготовка в школі виявляється недостатньою для вступу до вищих навчальних закладів. 5. Зростання нерівності між сільськими та міськими школами. 6. Орієнтація шкіл на передачу знань учням, ігноруючи необхідність практичного життєвого досвіду. 7. Відставання системи освіти від потреб нового етапу науково-технічного розвитку. 8. Майже відсутня диференціація шкіл

Під час керівництва В. Щербицького в другій половині 1970-х років в Україні відновилися процеси русифікації. Вона, хоча ніколи не оголошувалася як офіційна мета держави, проте «природна» асиміляція та

«злиття націй» тлумачились як об'єктивний та прогресивний процес. Державні посадовці тщательно приховували свої продумані методи впливу.

На ініціативу Л. Брежнева в другій половині 1970-х років активно поширювалася ідея про майбутнє об'єднання націй і народностей СРСР в «радянський народ». Найбільш підступні наслідки цієї політики відчувалися в галузі національної освіти. Повільна русифікація, ініційована у 1938 році і посилена у 1960-х, призвела до катастрофічних наслідків для українських шкіл до кінця 1970-х років. За введенням загальної середньої освіти в 1978 році розпочався новий наступ на українські школи: 31 червня 1978 року ЦК КПРС ухвалило постанову «Про подальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках».

Новий етап русифікації та ідеологізації розпочався у 1983 році з впровадженням нової реформи шкільної системи. У травні 1983 року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР таємно прийняли постанову «Про додаткові заходи щодо удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх і навчальних закладах союзних республік». Виконуючи цю постанову, партійне та державне керівництво УРСР у червні 1983 року прийняло власну постанову, в якій, серед іншого, передбачалася надбавка в розмірі 15% для вчителів російської мови і літератури.

Систематична русифікація призвела до того, що в Криму та східних регіонах УРСР українські школи втратили своє існування. У обласних центрах лише 22% шкіл були українськомовними. Крім освіти, русифікація стрімко проникла і в інші сфери культурного життя, такі як видавництво (українські книги становили лише чверть книжкового фонду), бібліотеки, театри (з 11 театрів у Києві лише 1 був українським), кіно (за десятиліття з 1976 по 1986 роки українські кіностудії створили 200 фільмів, і лише 126 з них було продубльовано або знято українською мовою) і телебачення.

2. *Становище науки: здобутки і проблеми. Зростання ідеологічного тиску на освіту і науку.*

Самостійна робота за підручником.

Створіть тези до даного питання, визначивши досягнення української науки того періоду. Зосередьте увагу на таких ключових аспектах:

1. Академія наук Української РСР залишалась центром наукових досліджень, відзначаючись значущим внеском у розвиток науки в країні.

2. Відзначено зростання чисельності наукових працівників, що свідчить про активний розвиток наукової спільноти в Україні.

3. Прогресування наукових галузей, які не вимагали складного лабораторного обладнання, а також тих, що були пов'язані з військовими і космічними дослідженнями.

4. Спостерігався майже повний занепад суспільних дисциплін та їх ідеологізація, що могло впливати на різноманітність наукових підходів та досліджень.

5. Фінансування більшості наукових установ залишалося неповним, що може бути визначено як один із важливих викликів для розвитку науки в Україні в той період.

3. Розвиток літератури. Формування опозиційних напрямків та репресій відносно письменників.

Основні тенденції розвитку літератури і мистецтва.

Панування соціалістичного реалізму визначало творчий ландшафт літератури та мистецтва в Україні в період з 60-х по 80-ті роки минулого століття. Однак цей метод мав свої особливості та суперечності:

1. Паралельне існування офіційного та «справжнього» мистецтва: Під владою соціалістичного реалізму існувало офіційне мистецтво, відповідне ідеології влади, та «справжнє» мистецтво, яке намагалося виразити автентичний дух часу та національну самобутність.

2. Боротьба за збереження національного колориту: В умовах русифікації та ідеологізації виникала боротьба за збереження національного колориту та самобутності української культури.

3. Поширення обмеженої кількості світових класичних зразків мистецтва: Гасло «мистецтво належить народу» обмежувало доступ до

широкого спектру світового мистецтва, ведучи до відірваності від міжнародного художнього процесу.

4. Замкненість та відірваність від світового мистецького процесу: Умови дефіциту інформації та ідеологічного тиску створювали замкненість української культурної сцени від світового художнього процесу.

5. Труднощі та суперечності суспільства: Труднощі та суперечності суспільства 60-80-х років відбивалися на літературі та мистецтві, де влада намагалася підкреслити свої ідеї, а талановиті творці відчували обмеження у вираженні національної самобутності.

У цій атмосфері письменники і поети, такі як О. Гончар, Р. Іванчук, Ю. Дрозд, Є. Гуцало, І. Чандей, І. Білик, Л. Костенко, М. Вінграновський, зіткнулись із труднощами пробиття своїх творінь до українського читача, проте залишили свій слід у важливому періоді історії культури.

3.2. Кіно

Попри значні труднощі та перешкоди, українське кіномистецтво проклало шлях до нових напрямків, зосереджуючи увагу на ідеологічній роботі. Від 60-х до 80-х років було прийнято низку заходів для піднесення рівня роботи кіностудій республіки, зокрема Київської ім. О. Довженка, Ялтинської, Одеської, а також студій, що займалися хронікально-документальними та науково-популярними фільмами.

Важливим етапом для українського кінематографу створено Спілку працівників кінематографії України, перший з'їзд якої відбувся в січні 1963 року. Це стало важливим кроком для координації та підтримки розвитку кіноіндустрії.

Кількість випущених на екрани фільмів українськими кіностудіями значно зросла. Якщо на початку 50-х виходило два-три фільми, то в подальших роках ця цифра збільшилася до 18-20. Популярність кіно підтверджується із середньорічним відвідуванням кінотеатрів близько 1 мільйона глядачів.

Особливий внесок у світ кінематографу внесли творці, такі як С. Параджанов, Ю. Ілленко, Л. Осика, О. Фіалко, О. Савченко, Р. Сергієнко, К. Муратова, Л. Биков. Творчість їхніх стрічок, таких як «Тіні забутих предків»,

«Камінний хрест», «Вечір на Івана Купала», «Білий птах з чорною ознакою», «Криниця для спраглих», «Соломія Крушельницька», «Меланхолійний вальс», «Розпад», «Поріг», «В бій ідуть тільки 'старики'», «Ати-бати, йшли солдати» та інші, збагатили кінематографію України та стали справжнім скарбом національного кіно. Про зростання міжнародного авторитету українського кіно свідчить той факт, що в 1965 р. фільми «Тіні забутих предків» та «Білий птах з чорною ознакою» одержали призи на міжнародних фестивалях, що утвердило високий професійний і мистецький рівень українського кінематографу.

3.3. *Театр*

Оживлення в національно-культурному житті призвело до збільшення інтересу суспільства до театрального мистецтва. У 1965 році в Україні функціонувало 60 театрів, які протягом року відвідували близько 15,5 мільйонів глядачів. Протягом періоду з 1958 по 1965 роки кількість глядачів у театрах республіки зросла з 14,3 до 15,5 мільйонів на рік.

У співдружності з театрами продуктивно творять українські драматурги. Тільки за зазначений період було поставлено 100 їх п'єс. Вистави, такі як «Фауст і смерть» О. Левади, «Веселка» М. Зарудного, «Нащадки запорожців» О. Довженка, «Де твоє серце» О. Коломійця та інші, отримали визнання громадськості.

У наступні роки загострилася боротьба КПРС проти «інакомислячих», зросло контролювання репертуарною політикою, перевага була віддана виробничій тематиці, яка охопила всі театри Союзу. Обов'язковим став позитивний герой, що згодом став штампом.

Театр шукав можливості знайти свій шлях у різноманітному мистецькому житті. На українській сцені продуктивно працювали режисери С. Сміян, А. Скибенко, О. Король, В. Афанасьєв, О. Беляцький, І. Равицький, В. Загоруйко, В. Козьменко-Делінде, М. Шейко. Актори Н. Ужвій, В. Дальський, В. Добровольський, О. Кусенко, А. Роговцева, Д. Гнатюк, А. Солов'яненко, А. Мокренко, М. Кондратюк, Є. Мірошніченко створювали

високохудожні образи, і їх внесок був помітний не лише в Україні, а й на сценах інших країн, де вони з успіхом гастролювали.

3.4. *Музика*

Творчість старшого покоління композиторів була плідною, а авангардна музика представників шістдесятників, таких як Л. Грабовський, В. Годзяцький, В. Сильвестров, В. Загоруєв, збагачувала українську музичну сцену. Розвиток української музики відзначався розширенням жанрового розмаїття, зокрема великих музичних форм. До уваги глядачів привертали опери, такі як «Арсенал» та «Тарас Шевченко» Г. Майбороди, «Назар Стодоля» К. Домінчина, «Украдене щастя» Ю. Мейтуса, а також балети «Чорне золото» В. Гомоляки, «Тіні забутих предків» В. Кирейка та інші.

Успішний розвиток української музики визначався також симфонічними творами. Композитори вражали в них актуальні проблеми сучасності, демократизували музичну мову своїх творів, отримуючи позитивний прийом громадськості. До цих творів відносяться Друга симфонія Б. Яровинського, цикл «Батьківщина» М. Дремлюги, сюїта «Король Лір» Г. Майбороди, симфонічні композиції Л. Колодуба, В. Губаренка, Я. Лапинського.

Великим талантом і музичним чуттям відзначався В. Івасюк, молодий композитор із Буковини. Він об'єднував музику і поезію, створюючи віршовані тексти для своїх пісень. Його композиції «Я піду в далекі гори» (1968), «Червона рута» (1969), «Водограй» (1969) стали популярними не лише в Україні, а й за її межами. Пісня «Червона рута» навіть надала назву фестивалю української пісні та музики, який з 1989 року регулярно проводиться у різних містах України.

У 70–80-ті роки музика отримала нові відтінки завдяки творчості Л. Дичка, І. Шамо, М. Скорика, Є. Станковича. Виконавці масової естрадної пісні, такі як С. Ротару, В. Зінкевич, Н. Яремчук, також користувалися широкою популярністю.

Активну роль у поширенні української музичної творчості відігравали художні колективи, такі як Державний симфонічний оркестр України, капела «Думка», «Трембіта», Український народний хор, Закарпатський народний хор, вокальне тріо сестер Байко, квартет ім. М. Лисенка та інші.

4. Наступ тоталітаризму на українську культуру.

Розповідь учителя.

У період з 1970 по 1980 роки в Україні спостерігалось посилення ідеологічного тиску соціальної системи на культурні прояви. Будь-який опір чи виходження за межі ідеологічних рамок розглядалися як прояв «буржуазного націоналізму» або «антирадянщини». Це супроводжувалося активізацією цензури і справжньою «чисткою» в редакціях газет, журналів, видавництв та гуманітарних інститутах.

Ідеологічний тиск на творчу інтелігенцію підсилювався, особливо за участі секретаря ЦК КПУ із питань ідеології Ю. Маланчука. Відбувалася кампанія цькування проти митців, які відмовлялись діяти в межах партійної ідеології. Були засуджені та заборонені до друку такі твори, як роман «Собор» О. Гончара та роман «Мальви» Р. Іванчука. Деяких письменників, зокрема І. Дзюбу, М. Лукаша, В. Некрасова, виключили зі Спілки письменників України.

Творчість Л. Костенко пробивалася до читача із значними труднощами. У 1989 році помер І. Стус, а І. Світличний випав із ладу. Схожі процеси спостерігалися й в кінематографі та образотворчому мистецтві. За цей час з партії було виключено 37 тисяч представників української інтелігенції. Наприкінці 1970-х років трохи полегшив ідеологічний тиск на українську мову.

Тоді як деякі митці намагалися протистояти ідеологічному тиску тоталітарної системи, інші слухняно виконували вказівки і зауваження партійних ідеологів, таких як О. Корнійчук, М. Бажан, Ю. Смолич, М. Стельмах, А. Горська та інші.

IV. Закріплення вивченого матеріалу та набутих навичок

Бесіда за запитаннями.

1. Як ви вважаєте, 1960–1980-ті роки були періодом піднесення чи занепаду української культури? Свою думку обґрунтуйте.

V. Підсумки уроку

Заключне слово вчителя.

Реформа освіти призвела до введення загального обов'язкового навчання, але в той же час призвела до посилення русифікації в національній школі та ідеологізації навчального процесу. Наукові дослідження були спрямовані тоталітарною державою переважно на потреби військово-промислового комплексу, тоді як розвиток гуманітарних наук перебував у стані повного занепаду.

У культурному житті важливу роль відіграли письменники і поети, які, використовуючи художнє слово, виступали проти русифікації України. Особливе місце серед них займали «шестидесятники». Митці кіно і театру внесли значний внесок у збереження національної самосвідомості громадян.

Зазвичай, проте, партійним ідеологам вдавалося використовувати творчу інтелігенцію як інструмент пропаганди. Ті, хто не підкорявся диктату, швидше чи пізніше втрачали можливість займатися своєю професією і взаємодіяти з аудиторією культурних цінностей, перетворюючись на відсторонених від широкої публіки.

VI. Домашнє завдання

Опрацювати текст підручника, дати відповіді на питання.

Виконати контурну карту